

АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ВАЗОРАТИ МАОРИФИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД
ба номи академик Б.ҒАҒУРОВ

ЁДНОМАИ УСТОД ОСИМӢ

(Ба истикболи 85 - солагии зодруз)

Справочно-

Библиографический отдел

Ц И В А И

Республики Таджикистан

817692
К И Т О В Х О Н А И

Академияи улуми

Ҷумҳурии Тоҷикистон

Б И Б Л И О Т Е К А

Академияи Ӯлуми Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нашриёти

«Нури маърифат»

Хучанд - 2005

ББК

8 Тоҷ. 2

Ё - 32

Ёдномаи устод Осимӣ (Ба истиқболи 85-солагии задрӯ). –
Хуҷанд: Нурӣ маърифат, 2005. – 427 сах.

**

Мурағатгирон:

Фирӯзахон Осимӣ ва Абдуҷавид Самсӯв

*

Мухаррири масъул – узви вобастаи Академияи илмҳои
Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор Н.Ю. Салимов

**

Дар маҷмӯаи нарма аз ёддонтихон Муҳаммад Осимӣ дар бораи
солҳои ҷавонии ва мулоқотҳои бо устод Айни, ҳамҷунин хотироти
тоҷу аҳлиб, ҳамкорону ҳамкасбон, ҳамяроқону шогирдон,
мухлишиёну олимони соҳаҳои гуногун аз мамолики мухталифи дунё
онд ба фаъолияти устоди шодравон гиря омидааст.

Ёддонтихон сарисор аз меҳру муҳаббат ва энду ихлоқ дар бораи
шайх Муҳаммад Осимӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки ёди устоди
фахрид дар синаҳои мардуми ориф ҷовидона маҳфуз аст.

Маҳмадшо ИЛОЛОВ, академик,
президенти Академияи илмҳои
Ҷумҳурии Тоҷикистон

РАВШАНГАРИ ИЛМУ ИРФОН (Ба ҷои пешгуфтор)

Рушду нумӯи илмиву фарҳангии кишвар ва даст ёфтан ба дастоварду кашфиётҳо, тадовуми арзишҳои миллӣ ва таҳкими худшиносии таърихӣ ба қудрати эҳсӣ ва қорномаи шаҳсиятҳои таъа меқунанд, ки зиҷдағии ҳешро дар ин росто сарфи омӯзишу наҷӯҳиш ва кашфи рамзу рози табиат ва ҷамъият қардаанд. Ба ин маънӣ, маҷмӯи дастовардҳои илму фарҳанги тоҷикро дар қарни ХХ бидуни шинохти заҳматҳои донишманди фарҳангтаи тоҷик, академик Муҳаммад Сайфиддинович Осимӣ шарҳу тафсир ва маънидоқ наместавон қард. Зеро ин фарди фарҳангсолор ва олими соҳибназар баробари наҷӯҳиши масоили ҷудоғонаи илмӣ ва офаришиши осори шоиста дар риштаи таърих, фарҳанг ва фалсафаи ҳалқиятҳои Осимӣ Марказӣ барои рушду нумӯи илми тоҷик хидматҳои арзаанда ба сомон расонидаанд, ки дар саҳифаҳои таърихи навини миллати тоҷик бо ҳуруфи зарҳалӣ сабт қарнидаанд. Махсусан, фаъолияти тӯлонӣ ба ҳайси сарвари муассисаи бонуфузи илмии кишвар - Академияи илмҳои Тоҷикистон имқон доқ, ки Муҳаммад Сайфиддинович беҳтарин анъана ва суннатҳои устодони худ - Садриддин Айний ва Султон Умариро идома дода, дар тавсеаи фаъолияти Академияи илмҳо нақши муассири ҳешро гузоранд. Ба таъбири дигар, устод М.Осимӣ ормон ва ҳалафҳои дар назди худ гузоштаи муассисон ва бунёдгузори Академияи илмҳоро ба шоистагӣ наҷғири қардаанд ва дар татбиқи онҳо ба тавфиҳ даст ёфтаанд.

Устод Осимӣ дар фосолаи фаъолияти бистуссолаи худ ба ҳайси сарвари Академияи илмҳо барои таҳкими таҳқиқоти

илмӣ ва ривоҷи ташаккули мактабҳои хош пажӯҳишӣ, тустарини фаъолияти ин маркази илмӣ мусоидат намуданд. Дар замони онҳи фаъолияти устод Осимӣ дар Академияи илмҳо ин маркази илмӣ дар қаламрави Шӯравӣ аз ҷанматарин академияи илмҳо маҳсуб мешуд. Устод Осимӣ инн аз ҳама ба ҷалби олимону мутахассисон ба Академия ва тавсеаи фаъолияти илмӣи онҳо зътибори хоша зоҳир шаклда, таҳкими заминҳои маддину илмӣи Академияро дар мақоми аввал тустанд. Дар натиҷа, дар муддати кӯтоҳ тасдиқи олимони соҳибуновони Академияи илмҳо аз 10-12 нафар то ба 1000 нафар барасид. Дар давраи сарварии устод Осимӣ ба Академияи илмҳо пажӯҳишгоҳҳои бонуфузи рӯйсиф, физикӣну техникӣ нуруқувват гардида, озмоишгоҳҳои ҷалиду замонавии кимиёӣ таъсис ёфтанд. Дастовардҳои илмӣи Пажӯҳишгоҳҳои зилзиласанҷӣ ва сохтмони зилзилабардор, инчунин Пажӯҳишгоҳи астрофизика шӯҳрати ҷаҳонӣ касб карда, аз ҷониби доширмандонии хориҷӣ зътироф гардидаанд. Маҳз, дар ҳамин давра таъсис ёфтани ду расадномии бузурги нуҷумшиносӣ дар Ҳисор ва Санглох аммон дод, ки барои пешрафти таҳқиқот ва ривоҷи пажӯҳишҳои илмӣи соҳаи ситорашиносӣ дар Тоҷикистон шароити хуб фароҳам оварда шавад.

Қабилӣ таваллад аст, ки фаъолияти устод Осимӣ ба ҳайси сарвари Академияи илмҳо барои инҷони корҳои пажӯҳишии назаррас дар соҳаи табиатшиносӣ мусоидат намуд. Таъсиси пажӯҳишгоҳи биология дар Помир, рушди дубораи боғҳои илмӣи дар Ҳоруғ, Кӯлоб, Хуҷанд имкон доданд, ки дар ин минтақаҳо муҳити хуби илмӣ шод гардад. Баробари ин, ҷалби олимони табиатшинос ба таҳқиқи масъалаҳои мубориза ба ҳашароти зараррасон боис гардид, ки соҳиби олимони табиатшиносӣ тоҷик дар пешрафти хоҷагии халқ, маҳсулоти ҳифзи маҳсулоти кишоварзӣ нуфузи бештаре пайдо намояд.

Баробари ин, дар Академияи илмҳо ҷидати таҳқиқи

осори ҷаҳонӣ, афкори фалсафиву ирфонӣ, мероси ғаноманди гузаштагон равия ва мактабҳои мустақили наҷӯҳинӣ рӯи кӯр омаданд. Албатта, ин бесабаб набуд. Устод Осимӣ ба ҳайси сармуҳаррири асари шашҷилдаи "Таърихи тамаддуни Осӣи Марказӣ", раиси ҳайати таҳрири байналмилалӣ назди Созмони илмӣ, таҳсилотӣ ва фарҳангии Милали Муттаҳид (ЮНЕСКО) ва яке аз муҳаррирони ҷилди чоруми "Таърихи инкишофи илму фарҳанги башар" дар раёси ин самти наҷӯҳинот қарор гирифта, баробари густариши корҳои таҳқиқии соҳа, дар ҷалби мутаххасисон ба омӯзиши таърих, фарҳанг ва адабиёти тоҷик нақши муассир гузоштанд. Маҳз дар ҳамон солҳо осори фалсафии Ибни Сино, Закариёи Розӣ, Умари Хайём, Абурайҳони Берунӣ ва дигарон рӯи ҷопро дида ва мавриҷи омӯзиши амиқ қарор гирифтанд. Дар канори ин, миллати тоҷик хидматҳои устод Осимиро барои ташкили ҷашнвораҳои Абӯалӣ Ибни Сино, Абдурахмони Ҷомӣ, ҳазораи "Шоҳнома" ва дар сатҳи баланд гузаронидани ин ҷорабиниҳои фарҳангиву адабии миллӣ ҳаргиз фаромӯш нахоҳад кард. Зеро новобаста ба фишорҳои сиёсӣ ва маҳдудиятҳои зиёди мавҷуда бо талошҳои устод Осимӣ бо қарори ЮНЕСКО бузургдошти Абӯалӣ ибни Сино дар Тоҷикистон ҷараён гирифт ва барои нашри осори Сино заминаҳои хубе фароҳам оварда шуд. Лозим ба таъкид аст, ки бо ибтиқори сарзари давлат Ҷаноби оӣ Э.Ш. Раҳмонов таҷдиди 1025 -солагии Абӯалӣ ибни Сино дар соли равон навъе идомаи суниатшиносӣ ва анъанаҳои фарзандони фарзонаи миллат ҷуи Осимӣ аст ва итминони комил дорам, ки ташаббуси сарзари давлат ҷиҳати қадриносӣ аз пири ҷаҳонии Маншриқзамин рӯҳи ин абармарди миллатро шод хоҳад гардонид.

Дар ҳамон солҳо ҷоизаи давлатӣ дар соҳаи илму техника барои олимони таъсис ёфт, ки бо пешниҳоди устод Осимӣ он ба номи Абӯалӣ ибни Сино гузошта шуд. Бо ибтиқороти устод Осимӣ таъсис ёфтани ҷуии ҷоизаи давлатӣ

қадриносии эшонро аз заҳматҳои аҳли илми кишвар бозгӯ мекунад. Имрӯз ҳар нафаре, ки ба гирифтани ин ҷоиза мушарраф мешавад, бешак пеш аз ҳама дуруд ба равони поки устод Осимӣ мефиристад, ки барои шукуфони илми тоҷик ва тақдири заҳматҳои олимони хидматҳои арзандае ба сомон расонидаанд.

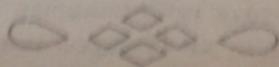
Дар қанори ин ибтикорот метавон аз таҷлили қашивораи Абдурраҳмони Ҷомӣ низ ёдовар шуд, ки ба хидматҳои арзандаи устод Осимӣ тақия мекунад. Зеро дар он рӯзгор шахсиятҳои руи қор омаданд, ки дар назди мақоми раҳбарии ҳизби Ҷомиро ҳамчун шахсияти мазҳабӣ ва ба таъбири маъмулии онрӯза "муллое, ки ҳама осораи бо бисмиллоҳ оғоз мешавад", муаррифӣ намуданд. Устод Осимӣ ҳамроҳ бо устод Турсунода раҳбари ҳамонвақтаи Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон Ҷаббор Расуловро бовар кунониданд, ки ин ҳама ядешаҳои соҳтаву муғризона аст ва дар аён Абдурраҳмони Ҷомӣ аз чеҳраҳои тобиноки фарҳангу адабиёти тоҷик маҳдуб мешавад ва месазад, ки қашивораи ин шахсияти беназири адабӣ доир гардида, осори ӯ мунташир шавад. Мунтаҳа, бо заҳмати талошҳои устод Осимӣ ин қашӣ баргузор гардид ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ ба даст хонандаи ҳеш расид.

Ҳамзамон таъкиди ин нуқта низ муҳим аст, ки баргузорию қашивораи ҳазораи "Шоҳнома" ба талошҳои найгиронаи устод Осимӣ низ марбут аст, ки дар ростии таҷлили ин санаи фарҳундаи миллии ҳамосаи беназири миллат дигарбора ба шонетҳои барои меросбарони фарҳанги Аҷам ва қаҳониён муаррифӣ гардид.

Нақши устод Осимӣ дар гузариши равобигии илмиву фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои дигар хеле бузург аст. Бояд ёдовар шуд, ки самтҳои асосии фаъолияти ҷамъияти "Тайванд"-ро, ки ҳадафи ба ҳам овардани тоҷикони қаҳонро дар ҷай дорад, устод ҳанӯз дар давраи фаъолият дар Академияи илмҳо муқаррар намуда буданд. Баромаду

суханрониҳои устод Осимӣ аз минбарҳои баланди кишварҳои Эрону Афғонистон, Фаронсаву Олмон, Покистону Ҳиндустон сатҳи баланд ва чеҳраи воқеии илми тоҷикро ба ҷаҳониён муаррифӣ кардаанд. Амикрафти назари илмӣ ва наҷӯшишоти шурбори устод Осимӣ имкон дод, ки эшон дар доираҳои бонуфузи илмии байналхалқӣ эътироф гардида, ба сифати узви хориҷии ҳайати таҳририяи маҷаллаҳои "Осиёи Марказӣ" (Покистон), "Таърихи илм" (Ҳиндустон) ва "Таърихи илми араб" (Донишгоҳи Ҳалаби Сурия) назируфта шаванд. Маҷмӯи наҷӯшишот ва корҳои таҳқиқии устод Осимӣ дар баробари раҳнамои таҳқиқоти олимони тоҷик дар риштаҳои таърих, фалсафа, фарҳангшиносӣ, мантиқ ва адабиёт будан дар арзҳои байналхалқӣ ба унвони корҳои илмии беназир муаррифӣ гардидаанд, ки ин боиси ифтихори ҳар фарди тоҷик аст.

Албатта, роҷа ба корнома, доираи таҳқиқот ва мақоми устод Осимӣ дар ташаккули илму фарҳанги тоҷик матолиби зиёдеро метавон рӯи қозғ овард. Зеро ин фарди соҳибназар воқеан барои ривоҷи илму фарҳанги тоҷик ва муаррифии он дар наҳди тирамаддунӣ ҷаҳонӣ корҳои зиёдеро ба анҷом расонидаанд, ки танҳо барои номбар кардани онҳо фурсати тӯлонӣ лозим аст. Боварии комил дорам, ки наشري маҷмӯи мақолаҳо, хотираву ёддоштҳо дар бораи Устод Осимӣ ба ифтихори 85 - солагии мавлуди муборакашон саҳифаҳои дурахшонии зиндагиву корномаи ин абармарди фарҳангсолори тоҷикро дигарбора пешорӯи мо варақгардон намуда, маҷмӯи ибтикорот, ҷонфидоӣҳо ва сарсухурдагӣҳои эшонро барои аҳли илму фарҳанги тоҷик ба шоистагӣ муаррифӣ хоҳанд кард.

Муҳаммад ОСИМИЙ

ФУРЎҒИ СИТОРАҶОИ ДУР

Хушбахтам, ки ҳанӯз дар айёми ҷавонӣ бо устод Айни мулоқот намуда, аз наздик шинос шудам ва дар давоми бештар аз чор сол тез-тез ба дидорашон расида, аз сўҳбаташон бархурдор мегаштам.

Тирамоҳи соли 1936 буд, ман дар факултаи корғари Донишкадаи кишоварзӣ таҳсил мекардам. Дар он замон бо мақсади ҳарчи зудтар ба камол расидани шахсони соҳибхтисос, ки чомеа ба онҳо зиёдтар эҳтиёҷ дошт, дар назди донишкадаҳои олии факултаҳои корғарӣ (рабфакҳо) таъсис дода буданд, ин факултаҳо дар асл вазифаи мактаби миёнаро анҷом медоданд. Онҳо аз мактабҳои миёна чандон фарқе надоштанд. Донишҷӯён пас аз хатми чунин омӯзишгоҳҳо соҳиби маълумоти миёна шуда, имконият пайдо мекарданд, ки таҳсилашонро дар мактаби олии давом диҳанд.

Як рӯзи моҳи сентябри соли 1936 директормон маро ҳамроҳи ҳамсинфонам Абдуллоҷон Хоҷаев, Абдумўъмин Мирпочоев, Мирзоҳамдам Очилов ва Қутбиддин Бузуруков ба назди худ даъват намуда гуфт, ки ба шаҳри мо устод Айни омадааст. Пагоҳ дар мактаби ба номи Айни бо аълохонҳои мактабҳои миёна мулоқот мекунад. Шумоён ба мулоқот меравед. Аммо ба як шарт: бахшида ба устод Айни шеър менависед ва агар шеъратон ба ман маъқул шавад, ман ба рафтаниатон иҷозат медиҳам. Яке аз мо (агар фаромӯш накарда бошам номаш Қутбиддин буд) шуғли шеърбофӣ дошт. Мо ҳамроҳ дар таҳияи моҳномаи деворию мактаб кор мекардем ва гоҳ-гоҳ шеъри танқидӣ мегуфтем. Боре ба унвони директор ҳам шеъри тезу тунд навишта будем.

Директормон, ки Назаров ном дошт, шахси аҷиб буд. Ӯ шахси табиатан соҳибзавқ, илмдӯст ва одил буд. Баъдтар, вақте ки ман дар донишгоҳи Самарқанд таҳсил

мекардаму дар айёми таътили тобистона ба зодгоҳам омадам, дар бозори Панҷшанбе директори собиқамонро дидам. Ў аз ман пурсид, ки дар куҷо таҳсил мекунам. Гуфтам, ки дар донишгоҳи Самарқанд, дар факултаи физика. Пурсид, ки оё ту медонӣ, осмон чаро кабуд. Гуфтам: медонам ва мухтасар маънидод кардам. Ў бо садои баланд диққати аҳли бозорро ба худ ҷалб намуда гуфт:

- Ин ҷавон, собиқ шогирди ман дар донишгоҳи Самарқанд дар факултаи физика таҳсил мекунад. Ў ҳозир ба шумоён мефаҳмонад, ки осмон чаро кабуд аст. Ман ба маънидоди ин ҳодиса пардохтам, зотан ин аввалин "лексия"-и илмӣ-оммавии ман буд. Директор ба суханони ман бо завқ гӯш меод. Баъд, ба ҳозирон мувоҷиҳат карда гуфт:

- Ана, дидед кас агар хонад, ҳамин тавр ҳама чизро мефаҳмидагӣ мешавад. Шумоён ҳам фарзандони худро ба хондан фиристед, ҳамин хел донишманд мешаванд.

Ҳамин директор буд, ки мехост ба устод Айни нишон диҳад, ки шогирдони ӯ шеърдӯст ҳастанд ва ҳатто худашон шеър менависанд. Директор моро ба клуби мактаб даровард, дарро аз берун қулф карда гуфт:

- Шеъратон, ки тайёр шуд, дарро тақ - тақ кунед.

Мо якҷанд соат майна об карда, чизи шеърмонанде навишта, дарро кӯфтем. Директор, ки коргоҳаш дар шафати клуб буд, ба пушти дар омад ва гуфт:

- Шеъратонро хонед.

Мо хондем, вале ба ӯ маъқул нашуд.

- Боз кор кунед, ҳоло шеъратон хом аст.

Ҳамин тавр се-чор навъи "шеъри" моро маъқул кард ва дар охир варианти охиринашро назируфта, дарро кушод ва гуфт:

- Акнун хона ба хона равед ва пагоҳ ба мулоқот омода шавед.

Субҳидам барон мулоқот бо устод Айни ба мактаби ба номи Айни рафтем. Бинои мактаб нав буд ва он вақт аз

биноҳон зебои шаҳр ба шумор мерафт. Дар даромадгоҳи мактаб устодро бо ҳаяҷон интизор будем. Устод Айни барои мо, ҷавонони онвақта, шахсе буд, ки моро бо асарҳои ба олами ҳайратангези китоб ворид карда буд. "Одина" аввалин асари бадеӣ буд, ки мо гаштаву баргашта мехондем. "Одина" барои бедории тоҷикон хизмати бузурге кардааст. Мирсаид Миршакар барои ҷавонони кӯҳистони тоҷик дастрас шудани "Одина"-ро тавсиф карда, онро "Нур дар кӯҳистон" номида буд. "Одина"-ро ҳамчун намунаи насри навин тамоми форсизабонони ҷаҳон хуш пазируфта буданд. Дар шахси Айни ва Лоҳутӣ мо пешвоёни маънавӣ ва ифтихори миллатро меидедем. Ҳар кас дар дил орзу мепарварид, ки ин устои машҳури худро лоақал аз дур бубинад.

Устод дар иҳотаи якчанд нафар шахсони шинохтаи шаҳрамон аз дур намоён шуданд. Мо устодро дарҳол шинохтем. Устод дар тан камзӯли сафед ва дар сар тоқии ҷуст доштанд. Яъне дар ҳамон либосе, ки мо дар расмҳои ҷаҳон дида будем, намудор шуданд. Мо устодро бо кафкӯбиҳои истиқбол кардем. Муҳиддин Аминзода ва Тоҷӣ Усмон, ки ҳамроҳи устод омада буданд, аз устод хоҳиш карданд, ки чанд сухан гӯянд.

Устод ба мо мурочиат карда гуфтанд:

- Ман ваъзгӯиро дӯст намедорам. Шумо беҳтараш навиштаҳои маро хонед.

Ба бинои мактаб ворид шудем. Дар болохонаи саркушодаи мактаб дар рӯи мизҳои дароз дастархон ораста буданд. Азбаски мувофиқи маслиҳат шеърӣ бахшида ба устод навиштаамонро мебоист ман мехондам, ба ман аз паҳлуи устод ҷой доданд. Мудири мактаб устодро хайрамақдам гуфта, ба вакилони мактабҳои шаҳр бо навбат сухан дод. Вақте ки навбат ба мо расид, ман ба болои сандали баромада, шеърҳои хондам. Намедонам ба устод чӣ маъқул шуд: шеър ё тарзи хониши ман, ки маро ба оғӯш гирифта, аз пешониам бӯсиданд ва гуфтанд, ки пагоҳ ба наздашон ба меҳмонхонаи шаҳрӣ

равам. Хурсандию ҳаяҷоне, ки маро фаро гирифта буд, тасаввур кардан мушқил нест. Пагоҳии рӯзи дигар ҳамроҳи рафиқонам ба меҳмонхонаи шаҳрӣ рафтем. Рафиқонам дар назди дари меҳмонхона монданд ва ман ба дарун даромадам. Устод дар соати таъиншуда маро интизор будаанд. Маро меҳрубона пешвоз гирифта, ба сари миз шинонданд. Як навъ имтиҳон сар шуд.

- Кай, бигӯ кадом китобҳоро хондаӣ?

Ман асарҳои хондаамро номбар кардам: "Одина", "Дохунда", "Фуломон", "Каждум аз меҳроб", "Теҳрони махуф"...

Пас аз таърифу тавсифи қаҳрамонҳои номбурдаам устод пурсиданд:

- Шеърро ҳам дӯст медорӣ?

Гуфтам:

- Дӯст медорам.

Устод фармуданд шеърҳои дӯстдоштаамро бихонам. Ман аз ашъори Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ ва худи устод порчаҳо хондам. Ду-се рубоии Умари Хайёмо ҳам хондам.

Устод пурсиданд:

- Оё худат ҳам шеър ё ҳикоя навиштаӣ?

Гуфтам:

- Не, вале баъзан ҳамроҳи рафиқонамон бо ҳазлу шӯҳӣ шеърбофӣ мекунем.

- Оё шавқи нависанда шудан дорӣ?

- Оре, дорам, - гуфтам.

Пасон устод хоҳиш карданд, ки мухтасари тарҷумаи ҳоламо нақл кунам. Вақте ки дар шаҳри Хучанд таваллуд шуда, пас аз вафоти модарам дар деҳаи Шайхони лаби сойи Хоҷабоқирғон дар домани модаркалонам тарбия ёфтнамро нақл кардам, Устод фармуданд, ки манзараи табиати он деҳаро муфассал тавсиф намоям.

Баъди нақли ман устод фармуданд:

- Ту бори дигар тасвири дараи Ниҳонро аз "Дохунда"

бихон ва баъд манзараи дараеро, ки айёми кӯдакият он ҷо гузаштааст, рӯи қоғаз оварда, ба ман ба Самарқанд бифирист.

Ҳамин вақт дари хучраи устод тақ-тақ шуд. Устод ба соати кисагии худ нигоҳ карда:

- Сўҳбати мо хеле тӯл кашидааст, - гуфтанд, - ман боз як мулоқоти дигар доштам. Аз афташ тоқати онҳо тоқ шуд, ки ба даркӯбӣ чуръат карданд.

Ба меҳмонони паси дар иҷозати даромадан дода, устод бо ман хайру хуш карданд.

Аз назди устод парвозкунон ба кўча баромадам. Рафиқонам ҳанӯз маро интизор буданд. Онҳо маро саволборон карданд. Мазмуни сўҳбатамонро бо устод мухтасар нақл кардам. Сўҳбаткунон ба назди фурӯшгоҳи китобу дафтар рафтем. Як рафиқам тозон ба фурӯшгоҳ даромад ва ду дафтари калонҳаҷм харида баромад. Ба рӯи як дафтар суханони зерин навишта, ба ман дод:

"Фоҷиа дар қишлоқи ман". Роман иборат аз ду қисм. Нависанда Муҳаммад Осимӣ.

Номи интихобкардаамон барои "роман"-и нонавишта тасодуфӣ набуд. Ман дар айёми кӯдакӣ дар деҳаамон шоҳиди воқеаҳои мудҳиш шуда будам. Тохтутозҳои ғоратгарон, сўхтору кушторҳо, гуруснагӣ ва қашшоқӣ, бемориҳои пайдарҳам. Модарам ва як тағоям қурбони қаҳолат шуда буданд. Се фоҷиаи мудҳиш, ки дар пеши назари ман рӯй дода буд, ҳаргиз аз хотирам намеравад. Кушта шудани ҷавони барӯманд ва духтарчаи мактабрав ва худсўзии духтари ноком. Ин хотираи айёми кӯдакиам буд, ки ба "роман"-и хаёлиамон чунин ном гузоштем.

Ҳайҳот, ки орзуи ҷавонони мо нақшае дар об будааст. Даре нагузашта, давраи гирудорҳои машҳури таърихӣ оғоз ёфт. Шоҳиди чунин фоҷиаҳое гаштам, ки пеши он таассуроти айёми бачагии ман ҳеҷ гашт! Дар шаҳр дар бораи "душманони халқ" овозаҳо паҳн мешуд. Рӯзномаҳо пур аз

мақолаҳои "танқидӣ" буданд. Баъзеҳо аз фурсат истифода карда, ғаразҳои шахсии худро пеш мегирифтанд ва шахсони варзидаро гирифтори ғарбӣ баҳо менамуданд. Дар ҳамаҷо "душманони халқ"-ро мекофтанд: дар маҳфилҳои адабӣ, суҳбатҳои дӯстона, меҳмонӣ ва мулоқотҳои маросимӣ. Дар Хуҷанд як анъанаи хуб буд, ки тибқи он якчанд ҳамкасбон ҳар ҳафта бо навбат зиёфат ораста, ҳамдигарро ба меҳмонӣ даъват мекарданд. Ин меҳмонравиро "гапхӯрӣ" меномиданд. Дар рӯзномаи вилояти мақолае таҳти унвони "Гапхӯрӣ-ҷамъомадҳои зиддианқилобӣ" ҷои шуду шахсони дар мақола номбаршударо ба ҳаёс гирифтанд. Амаки маро низ ҳаёс карданд. Ў муаллими забон ва адабиёти тоҷик буд. Ин ҳамон Қулихони Осимӣ буд, ки ба яке аз сарварони ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон Шотемур аз безъиноии роҳбарони онвақта ба мактабҳои тоҷикӣ дар шаҳри Хуҷанд мактуби шикоятӣ навиштааст. Амакам шеър ҳам менавишт. Намунаи шеърҳоиаш дар маҷмӯаи ашъори шоирони навқалами Тоҷикистон ҷои шуда буд. Падарам маҳз шеърнависиро сабаби ҳаёс шудани бародараш медонист. Бинобар ин, ў ба ман ва амабачаам Қосим, ки бе падар ҳамроҳи ман калон шуда буду истеъдоди ғайбулодаи шоирӣ дошт, маслиҳат дод, ки орзуи шеърнависӣ ва нависандагиро аз сар дур кунем. Ў метарсид, ки мусибати ба сари амакам омада, ба сари мо ҳам меояд.

Дар чунин шароит на фақат "романнависӣ", балки орзуи хонданро дар факултаи забон ва адабиёт аз сар дур кардем. Боз як воқеаи он сол боиси тағйироти нияти ман шуд. Дар арафаи тамоми кардани мактаб ба шаҳрамон аз Самарқанд Султон Умарӣ омаданд. Эшон чанде пеш дар Лениград дар ихтисоси физикаи назарӣ рисолаи номзадии худро дифоъ карда, аз байни тоҷикон аввалин шуда, унвони илмӣ гирифта буданд. Мо ин хабарро аз рӯзномаҳо хонда, ба он кас ғоибона ихлос баста будем. Акнун худашонро меидедем.

Султон Умарӣ дар шаҳри Хуҷанд бо хатмкунандагони мактабҳои миёна мулоқот намуда, дар бораи донишгоҳи Самарқанд ҳикоят карданд. Пас аз мулоқот ман арз кардам, ки бо Султон Умарӣ ба Самарқанд меравам ва кӯшиш мекунам, ки ба факултаи физикаи донишгоҳ дохил шавам. Ин ақидаи маро ҳам падарам ва ҳам бародари калониам Зайниддин, ки рӯзгори ӯ барои ман намунаи ибрат буд, маъқул донистанд. Хурсандии падарам боз як сабаби дигар ҳам дошт. Дар Самарқанд он вақт амакбобоям Олимхон Махсуми Хуҷандӣ зиндагӣ мекард. Ӯ як замон дар мадрасаи Бухоро шарикдарси устод Айни будааст. Падарам иқдоми маро пазируфта гуфт:

- Хуб аст, ки ба Самарқанд меравӣ. Ҳам мехонӣ ва ҳам ба амакбобоят хизмат карда, дуояшро мегириӣ.

- Ҳамин тавр, тобистони соли 1937 ҳамроҳи бародари калониам ба Самарқанд рафтам. Бобоям маро дида хурсанд шуданд ва хостанд, ки феврал ба назди устод Айни баранд. Аммо ман розӣ нашудам. Арз кардам, ки аввал имтиҳонҳои қабулро супорида, ба донишгоҳ қабул шавам, баъд меравем. Имтиҳонҳоро супорида, ба факултаи физикаю математикаи донишгоҳи Самарқанд қабул шудам. Бобоям маро ба назди устод Айни бурданд. Ҷои истиқомати бобоям ба ҳавлии устод Айни хеле наздик буд. Ҳавлии устод Айни дар сари тангкӯчаи Лаби Фор, манзили бобоям дар охири ин тангкӯчаи начандон дароз ҷой гирифта буд.

Бобоям дарвозаи калони ҳавлии устодро бо асои худ кӯфтанд. Аз дарун садои устод баромад:

- Шарик, марҳамат, дароед.

Маълум шуд, ки фақат бобоям ҳақ доштанд дар вақти дилхоҳашон ба ҳавлии устод оянд ва аз омадани худ ҳамин минвол хабар диҳанд.

Вориди ҳавлӣ шудем. Устод моро дар саҳни ҳавлӣ пешвоз гирифтанд. Устод дар тангкӯчаи сиёҳи рах-рах, дар сар тоқии ҷуст доштанд. Нисбат ба он, ки дар мулоқоти

аввала дида будам, ба назарам қадре лоғар намуданд. Бобоям хостанд маро шиносонанд. Устод сухани бобоямро бурида гуфтанд:

- Ман бо набераатон шинос ҳастам. Порсол дар Хуҷанд ба ман ваъда дода буд, ки як чиз навишта мефиристад ва ман ҳанӯз интизор ҳастам, ки кай ба ваъдаи худ вафо мекунад.

Ман шармида чашмонамро ба замин дӯхтам ва бо овози паст гуфтам:

- Ман дигар орзуи нависанда шудан надорам. Ба Самарқанд барои хондан омадам, ба донишгоҳ дохил шудам, физик шудан мехоҳам.

Устод бо камоли хурсандӣ гуфтанд:

- Бисёр кори хуб кардӣ. Имрӯз барои Тоҷикистон чунин мутахассис чун обу ҳаво зарур аст. Пешрафти ҷомеаи имрӯза ба физикҳо, риёзидонҳо ва муҳандисон вобаста аст. Нағз хон. Агар ба ягон мушкилӣ дучор шавӣ, шарм накарда ба ман гӯй. Дари хонаи ман чун ба бобоят барои ту ҳам ҳамеша кушода аст. Дилат кай ки хост омадан гир.

Рафоқат ва дӯстии Олимхон Махсуми Хуҷандӣ ва Садриддин Айнӣ таърихи тӯлоние дошт. Чунон ки дар боло зикр кардам, онҳо дар мадрасаи Бухоро шарикдарс буданд. Дӯстии онҳо аз ҳамон вақт оғоз ёфта буд. Устод Айнӣ пеш аз инқилоби Русия борҳо ба Хуҷанд ҳамроҳи амакбобоям, дар вақти талабаи мадрасаи Бухоро буданашон, омадаанд ва дар боғи мо дар доманаи кӯҳи Рухак меҳмон шудаанд.

Як замон бо мақсади кушодани замини нав дар доманаи кӯҳи Рухак ҷӯй канда, аз сойи Хоҷабақирғон об овардаанд. Ин ҷӯйро тоҷикон "ҷӯй нав" ва ўзбекҳо "янги ариқ" меномиданд. Оби ҷӯй нав мисли оби рӯди Варзоби Душанбе ҳамеша сард ва ширин буд. Азбаски ҷӯй аз фарози кӯҳ сарозер меомад, суръаташ баланд буда, садои махсуси форам дошт. Ҷӯй нав имконият дода буд, ки деҳқонони безамин бо арақи ҷабини худ соҳиби замин шаванд. Бобокалонам ҳам

ҳамроҳи фарзандонаш замини санглохро аз санғо тоза карда, боғу майдон бунёд мекунад.

Ин боғ пур аз дарахтони мевагии шахдбор буд. Бобокалону бобоям ва баъд падарам ҳамроҳи бародаронаш (онҳо 7 бародар буданд) боғро дар ҳақиқат биҳиштосо карда буданд. Дар боғ қариб 20 навъи ангур (шакарангур, чиллагӣ, дили кафтар, қурбони мошӣ, навъҳои гуногуни ҳусайнӣ, навъҳои кишмишӣ, чарас, обак, ругунд ва ғайра), ҳашт навъи зардолу (ҷавпазак, обак, мирзохӯрак, моҳтобӣ, хасак, мирсанҷилӣ, бобой, қандак), навъҳои гуногуни шафтолу, нок, анор, анҷир, гелос, олу, себ, биҳӣ, бодом, чормағз, тут парварида мешуд. Азбаски боғ дар доманаи Рухак бунёд шуда буд, аз баландӣ сар шуда ба нишебӣ мерафт. Дар сари боғ манзилгоҳ ва дар пеши ҳавлӣ анвои гулу райҳон сабз мешуд. Дар пойиноби боғ обчакорӣ мекарданд. Дар фасли тобистон ва поиз мо хеле сермеҳмон мешудем. Ҳамин тавр, ин боғ ҳам фараҳбахшу ҳам файзбор буд ва рӯҳи меҳмононро болида, комашонро ширин мекард. Ин боғ байни бобоям Осимхон Махсум ва амакбобоям Олимхон Махсум тақсим мешавад. Пас аз даргузашти бобоям падарам ин боғро аз рӯи адолат дар байни бародару хоҳарони худ тақсим мекунад. Яке аз амакҳоям дар Бухоро таҳсили илм мекардааст, ҷои беҳтарини боғро бо сарҳавзаш ба ӯ медиҳад. Соҳили ана ҳамин сарҳавз бошишгоҳи меҳмонони олиқадр шуда буд. Ин бошишгоҳ дар фасли тобистон дарвоқеъ ҷаннатосо буд. Сояи бед, оби мусаффоӣ ҳавз, садои шилдир-шилдири оби ҷӯи нав, насими форами кӯҳсор ба ҷони кас ҳаловат мебахшиду мафтун мекард, рӯҳи касро меболонд.

Садриддин Айниро дар суфаи канори ҳамин сарҳавз якҷанд рӯз меҳмоннавозӣ мекунад, аз дуру наздик ба дидани шогирдони машҳури мадрасаи Бухоро меоянд, ҳар кас алоқадри ҳол тӯҳфае бо худ пеши меҳмон меорад. Шоирон, мутрибон ва ҳофизони машҳури Хучанд ҷамъ шуда, базмҳои ҷамъедӣ меороянд. Устод Айни пас аз хатми мадраса ҳам

борҳо ба Хуҷанд сафар карда, меҳмони авлоди мо шудаанд.

Таассуротномаи устод зери унвони "Тирози ҷаҳон" пас аз чанд сафари Хуҷанд иншо шуда, соли 1937 дар маҷаллаи "Барои адабиёти сотсиалистӣ" ва соли 1939 дар шакли китобчаи алоҳида ба таъб расид. Асар хеле самимона таълиф шуда, саршори меҳру муҳаббат ба ин шаҳри бостонии тоҷикон ва мардуми он мебошад. Дар оғоз устод зебоии манзараи табиӣи шаҳро тасвир намуда, чунин менависанд:

"Ана ҳамин вазъияти табиӣ дар замонҳои қадим ҳам Хуҷандро яке аз ободтарин ва пурсарваттарин шаҳрҳои Осӣи Миёна гардонида буд. Бинобар ин аст, ки ҷуғрофия ва таърихнависони қадим ин шаҳро "арӯси дунё" ё ин ки "тирози ҷаҳон" номидаанд, ки зинат ва ороиши ҷаҳон гуфтагӣ аст". (Куллийет, ҷ.2, Душанбе, с.1963, саҳ. 125).

Устод Айнӣ хучумҳои истилогарони аҷнабиरो ба шаҳри Хуҷанд аз Искандари Мақдунӣ то мустамликадорони Русияи подшоҳӣ хотирнишон карда, корнамоиҳои Темурмаликро муфассал нақл мекунанд. Шояд навиштани асари "Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик" дар ҳамон вақт ба фикри устод расида бошад. Ин асар дар марҳилаи басо ҳассоси таърихи халқ, бамаврид дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ аз зери қалами сехрангези устод Айнӣ баромад. Ба қувват гирифтани эҳсосоти ватанпарварии мардум мусоидат кард.

Дар "Тирози ҷаҳон" андешаҳои ҳастанд, ки ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. Устод дар хусуси забони адабӣ ва забони гуфтугӯӣ муҳокима ронда, нуқсонҳои забони калонсолонро, ки бо як забони ғализ гап мезананд, таъкид сохта, изҳори хурсандӣ мекунанд, ки ҷавонони Хуҷанд қариб ҳамагӣ забондони адабӣ шудаанд. Аз ин маълум мешавад, ки ҷавонон асарҳои бадеиро мехонанд ва мутолиа мекунанд. Дар воқеъ, мо ҷавонони онвақта аз хондани китобҳои қадимӣ маҳрум бошем ҳам, ҳар як китоби ба алифбои ҷадид chopшударо фавран мехондем ва мутолиа мекардем.

Устод Айнӣ омӯзишгоҳи мусиқии Хуҷандро дида, аз

хунарнамоии бо асбобҳои аврупоӣ ҳамроҳ кардаи созиҳои миллӣ қаноатмандӣ изҳор мекунад. Устод чунин менависанд: "Ҳақиқатан одам ҳайрон мешавад, ки ҳамон танбӯр, ҳамон чанг, ҳамон ғижжак, ҳамон най ва ҳамон доира чӣ гуна бо созиҳои аврупоӣ ҳамроҳ шуда, навоҳоро бо ҷӯшу хурӯш адо менамоянд.

Дар баъзе ҷойҳои дигар ҳам бо созиҳои аврупоӣ ҳамроҳ карда навохтани созиҳои миллиро дида будам. Аммо дар он ҷойҳо рӯҳи миллӣ қариб маҳв шудагӣ буд.

Дар ин ҷо созиҳои миллӣ ҳамроҳи созиҳои аврупоӣ баробар кор мекардаанд, монанди як узви ҳуқуқҳои оркестр роли худро равшан адо мекардаанд" (Дар ҳамон ҷо, саҳ. 139).

Устод бо фаросати баланди худ роҳи минбаъдаи инкишофи мусиқии миллии тоҷикро эҳсос ва дастгирӣ кардаанд.

Вақте ки 2500-солагии шаҳри Хучандро ҷашн мегирифтём, баъзе таърихшиносон ба котиби собиқи Кумитаи ҳизби коммунистии вилояти Ленинобод Рифъат Ҳоҷиев мактуб навишта дархостаанд, ки дар айни замон 100-солагии ба Русия ҳамроҳ шудани Хучанд низ ҷашн гирифта шавад. Р. Ҳоҷиев ба ман ба Академияи илмҳои Тоҷикистон занг зада, маслиҳат пурсид. Ман қотеона ин пешниҳодро рад кардам. Р. Ҳоҷиев мактуби таърихшиносонро ба ман фиристод. Ман бо яке аз онҳо сӯҳбат кардам. Ӯ мегуфт, ки ҳуҷҷатҳои таърихӣ дар даст дорад, ки аз рӯи онҳо калоншавандагони Хучанд аскарони русро бо нону намак пешвоз гирифтаанд. Ман хотирнишон кардам, ки дар вақташ "калоншавандагони Хучанд" ба муғулҳо дарвозаи шаҳро кушода буданд, дар сурате, ки Темурмалик бар зидди истилобгарони хунхор ҷангида, қаҳрамонию фидокорҳои бемислу монанд нишон меод. Устод Айни дар хусуси истилои Русия ба таври ҳаққонӣ суханони нишонрасе гуфтаанд:

"Хучанд поймоли суми аспҳои қазоқрусҳои императорӣ

шуда буд".

Акнун бармегардем ба нақли дӯстӣ ва бародарии Олимхон Махсуми Хуҷандӣ ва Садрриддин Айнӣ. Чӣ тавре ки дар боло қайд кардем, онҳо дар мадрасаи Бухоро шарикдарс буданд. Дӯстии онҳо аз ҳамон вақт оғоз ёфта буд.

Соли 1936 гардиши айём бобоямро ба Самарқанд меорад. Устод Айнӣ аз ин огоҳӣ ёфта, ба назди бобоям шахсеро фиристода, ба хонаашон даъват мекунад. Бобоям мулоқоти аввалини худро бо устод Айнӣ дар Самарқанд ба риштаи назм капидаанд, ки чанд сатраш ин аст:

*Расули Айнӣ омад дар ҳузурам,
Ҳамон дам музтару ғарқи қусурам.
Бигуфто: Марҳамат бар пеши Айнӣ,
Бигуфтам: Ин либосам дошт шайнӣ,
Туро меҳоҳад Айнӣ, не либосат,
Фақат манзури ӯ ақлу фаросат.*

Хулоса бобоям ҳамоҳи қосид ба ҳавлии устод Айнӣ мраванд:

*Ба дорулфазли Айнӣ чун расидам,
Маро ӯ диду ман ӯро чу дидам.
Канору бўсаву ашки чакида,
Ба тарзи ошиқи маъшуқадида.*

Устод Айнӣ бобоямро бо фарзандони худ шинос мекунад:

*Ҳаме гуфт ӯ ба фарзандони ширин,
Маро ин кас садиқи сидқи дерин.
Шумоёнро амак, бар мост додар,
Зи лутфи ҳақ шуда бе хонаву дар.*

Устод Айнӣ аз таърихи зиндагии бобоям ва ҳодисаҳои аз сар гузаронидааш огоҳ мешаванд, баъд шахсони масъул

ва обрӯманди маҳалларо даъват намуда, бобоямро ба онҳо ҳамчун шахси фозил, донишманд ва адиб мешиносонанд ва илова мекунанд:

*Кафилам ман бар ин марди хирадманд,
Ки ӯ дур аст аз ҳар чуну ҳар чанд.
Ба ҷои ман варо ҳурмат намоед,
Гузорандам, ба ӯ қурбат намоед.*

Ҳамин тавр, бобоям дар Самарқанд соҳиби кулбаи фақиронае шуда, аз сари нав ҳамсӯҳбати устод Айнӣ мешаванд.

Ба шарофати дӯстию бародарии онҳо банда ҳам якчанд сол резачини хони хиради онҳо шудам. Баъзан ба ман муяссар мешуд, ки дар сӯҳбатҳо ва баҳсу мунозираҳояшон роҳ ёфта бошам. Аксар вақт мавзӯи сӯҳбати онҳо ашъори Бедил буд. Устод Айнӣ бобоямро ҳамчун бедилшинос эътироф мекарданд. Вақте ки устои донишгоҳи Самарқанд Иброҳим Мӯъминов азми навиштани рисолаи докторӣ роҷеъ ба фалсафаи Бедил мекунад, устод Айнӣ ба ӯ маслиҳат медиҳанд, ки аввал ашъори Бедилро ҳамроҳи бобоям мутолиа намояд.

Рӯзе ба хонаи устод рафта будам.

- Ана шогирдатон худаш омад. Баъд ба ман фармуданд:
- Бобоятро гирифта ҳар рӯзи истироҳат ба ҳавлии ин домумлло мебарӣ, ман ба он кас гуфтагӣ.

Рӯзҳои истироҳат ман бобоямро ба ҳавлии Иброҳим Мӯъминов мебардам. Онҳо ба мутолиаи Бедил сар мекарданд, ман аз китобхонаи Мӯъминов китоберо гирифта, ба кунҷи боғ рафта, то тамом шудани сӯҳбати онҳо ба хондан машғул мешудам. Дар охири дарс палав ҳам тайёр мешуд. Баъд бо машин бобоямро ба манзил мерасонд.

Нимаи дуввуми соли 1937 ва нимаи якуми соли 1938 айнӣ авҷи гирудорҳои сталинӣ буд. Одамони намоеъни шаҳр, аз ҳама бештар аҳли илму фарҳангро ба ҳабс мегирифтанд.

Декани факултет ва якчанд муаллимони беҳтарини моро ҳам ҳамчун "душманони халқ" ва ҷосусони Олмону Ҷопон ҳабс карданд. Дар толори калони донишгоҳ ҳар бегоҳ пас аз дарс маҷлиси ҳизбию комсомолӣ барпо мешуд ва дар он маҷлис "душманони халқ"- ро "фош" мекарданд. Агар касеро аз рӯи "гуноҳаш" аз сафи ҳизби коммунист ё комсомол хориҷ кунанд, ҳамон замон коргарони кумитаи бехатарӣ аз тағи дари толори калон дошта, ба ҳабсхона мебурданд. Як бегоҳ дар чунин ҷамъомад муаллими мо Султон Умариро низ муҳокима карданд. Муаллим бо ақлу заковати ба худ хос ба саволҳои "фошкунандагони душманони халқ" ҷавобҳои қотей медоданд. Баъзан зарофатгӯиҳои муаллим боиси ханда, хушҳолӣ ва ҳатто кафкӯбиҳои аҳли маҷлис мешуд. Дар натиҷаи муҳокима ба муаллим аз сабаби "фаромӯш кардани хушбӯрии синфӣ" ҳайфи туи қатъӣ доданд. Ҳозирон ин қарорро бо кафкӯбиҳои дуру дароз истиқбол карданд. Пагоҳии он рӯз муаллим моро дида:

- Дишаб маро беғуноҳ ҷазо доданду шумо бошед, аз хурсандӣ кафкӯбӣ кардед,- гуфтанд.

Ба ман ва Обидҷон Орифӣ, ки ба муаллим хешӣ дошт, муроҷиат карда гуфтанд:

- Аз ҳама зиёд ҳар дуи шумо кафкӯбӣ мекардед.

Мо гуфтем:

- Мо аз хурсандии он ки акнун Шуморо ҳабс намекунанд, кафкӯбӣ кардем.

Бобоям ҳам ба ҳолати ногувор афтада буданд. Писари калонии бобоям Ислонхон Олимиро, ки муаллими забон ва адабиёти тоҷикӣ буд, ҳамчун "душмани халқ" ҳабс карда, ба вилояти Архангелск ба муддати даҳ сол бадарға карда буданд. Писари дигари бобоям Қутбиддин Олимиро, ки дар Донишқадаи киноматографии Москва таҳсил мекард, бародараш "душмани халқ" гуфта, аз хондан маҳрум карда буданд. Ў ба номи Сталин ариза фиристода, ба Самарқанд омада, мунтазири ҷавоби аризааш буд. Бобоям аз тарс аз хона

берун намебаромаданд. Ҳеч кас ба наздашон намеомад. Устод Айний ҳам аз хона берун намебаромаданд. Дар рӯзномаҳои ӯзбекии Самарқанд дар ҳаққи устод мақолаҳои бӯхтонӣ чои мешуд. Дар ёдам ҳаст, дар як рӯзнома таҳти унвони "Душман уясидаи акка товунли" (Садон зог аз дониш душман) мақолае чои шуда, муаллиф кӯшиш карда буд, ки устод Айниро ҳамчун ҷосуси Эрон ва Афғонистон "фаш" кунад. Ба назди устод Айний ҳам қариб ҳеч кас намеомад. Ҳар бор, ки ман ба назди устод меомадам, аввал аз ман номи кӯчаро мепурсиданд. Кӯчаи калоне, ки майдони Регистонро бо гулгашти Донишгоҳ мепайваст, ба номи Айний буд. Ман мегуфтам, ки кӯча ба номи Шумо, чеҳраи устод каме равшан мешуд ва аз ман аҳволи бобоямро мепурсиданд. Устод рӯзе аз ман пурсиданд, ки зидагии бобоям чӣ тавр аст, ҳарчи рӯзгор аз кучост. Гуфтам:

- Ҳарчи рӯзгор аз ҳисоби моҳонаи донишҷӯи ман.
- Чанд пул моҳона мегирӣ?

Гуфтам: - фалон пул.

Устод бо тааҷҷуб:

- Бо ин пул се кас чӣ тавр зидагӣ мекунед?
- Барои нон, қанд ва чой мерасад, - гуфтам.

Устод фармуданд, ки ман интизор бошам ва худ ба ҳавлии дарун рафта, бо як қабза пул баромаданд.

- Ин пулро ба бобоят бар ва ҷавобашро ба ман хаттӣ биёр.

Пулро гирифта тозон-тозон ба назди бобоям рафтам. Бобоям дар ҳуҷраи худ мисли ҳарвақта китоб мехонданд. Чеҳраи шодмони маро дида ҳайрон шуданд. Дар ин рӯзҳои фоҷиавӣ ман аз кӯча ягон хабари хуш намеовардам. Чӣ ноқсан фавқуллоддан хурсандиовар руҳ додааст, ки маро ҳаяҷони хурсандӣ фаро гирифтааст. Он кас ба рӯи ман бо тааҷҷуб ва саволмез менигаристанд. Ман хомӯшона пулро ба дасти бобоям додам ва гуфтам, ки ин пулро устод Айний барои Шумо доданд. Бобоям пулро гирифта, ба чашмонашон

молиданд ва чанд қатра ашки сипос рехтанд ва аз ман пурсиданд:

- Шарикам нагуфт, ки ҷавобашро хаттӣ нависам?
- Оре, гуфтанд.
- Ман шарикамро хуб мешиносам. Пас интизор шав!

Ман ба саҳни болохона баромада интизори ҷавоб шудам. Ҷавоб хеле тӯл кашид. Ман фаҳмидам, ки бобоям бо шеър ҷавоб хоҳанд навишт. Он кас одатан номаҳояшонро бо шеър менавиштанд. Ҷавоби шеърини бобоямро гирифта, ба назди устод Айний рафтам. Устод Айний мактуби бобоямро февран дар дилашон (яъне садо набароварда) хонданд. Ҳангоми хондани мактуб як қатра ашк то рухсораашон расида, чуи дури галтон ҷио дод.

Устод рӯяшонро дигар сӯ гардонида гуфтанд:

-Ақнуи ба қорат рав. Минбаъд ҳам аз аҳволи зиндагии бобоят ба ман хабар дода ист. Пас аз чанд вақт устод аз ман пурсиданд, ки пууро хӯрда тамом кардед ва ҷавобашро интизор нашуда, боз як қабза пул дода гуфтанд:

- Ин пууро ба бобоят бар ва ҷавобашро биёр.

Устод на фақат нисбат ба бобоям, ки шарикдарс ва дӯсти деринаашон буданд, ин гуна саховатмандӣ зоҳир карданд, балки дар ҳақиқи шахсони дигар ҳам гамхорӣ мекарданд. Ман худ шоҳидам, устод аз вазъи зиндагии оилаи тарҷумон, нависанда ва олим Раҳим Ҳошим хабар гирифта, ёри моддӣ ва маънавӣ мерасониданд. Раҳим Ҳошим ҳамчун "душмани халқ" бандӣ ва бадарға шуда буд.

Бародари хурдии он "душмани халқ" ба ҳавлии устод Айний чуи ҳавлии худаш омаду рафт мекард.

Устод хеле сарфакор буданд, исрофи беҳударо намеазируфтанд, вале саховатманд ва валинеъмат буданд. Ғарби моддӣ ва маънавӣ худро аз одамони эҳтиёҷманд дарег намедоштанд.

Дар рӯзҳои мудҳиши соли 1937 ба ҳавлии устод тез-тез мерафтам. Рӯзе устод мисли ҳар дафъа номи кӯчаро аз ман

нурсиданд. Ман хомӯшона чашмонамро ба замин дўхтам.

Устод:

- Кандаанд?

- Ҳа, - гуфтам.

- Дигар ба пешии ман набиё. Сари ҷавонатро эҳтиёт кун!- гуфтанд.

Ба фикрам, он рӯзҳо аз мушкилтарин рӯзҳои устод Айнӣ буд. Рӯҳии он рӯзҳоро як мактуби устод Айнӣ ба устод Лоҳутӣ хеле равшан баён мекунад. Устод мактуби худро чуниин оғоз мекунад:

"Рафиқи мўҳтарам Лоҳутии азиз! Хати 29 октябр навиштаатонро 5 ноябр гирифтаам. Шумо дар зарфи 12-сола шиносой дар бораи ман бисёр некиҳо кардед, аммо ин мактубатон аз ҳамаи онҳо фарқ дорад. Дар вақте ки ман тамоман афтодаам ва ҳама аз ман даргурезанд, Шумо маро дилбарӣ кардед. Саломат бошед!". Баъд устод менависанд, ки он кас дар бораи бегуноҳ буданашон аризае навишта, мехостанд ба кумитаҳои марказии Ҳизби Коммунисти Ўзбекистон фиристонанд. Аммо касеро пайдо карда натавонистанд, ки ин аризаи дурударозашонро ба русӣ тарҷума карда диҳад. "Бинобар ин, - менависанд устод,- он аризаро бо ҳамон ҳоли тоҷикӣ ва арабиаш ба Шумо фиристодам, ки дар вақти тафтиши қорӣ ман ба Союз тарҷума карда ва мазмунашро фаҳмонда хоҳед дод".

Устод вазъи кунунии аҳволашонро баён карда, мактубро ин тавр давом медиҳанд:

"Шумо маро собир медонистед, тааҷҷуб хоҳед кард, ки чаро ман ин қадар дилтанг шудаам. Дар ҳақиқат ман хеле борбардор будам. Вақте ки дар дари Арки амир маро мезаданд, гўштҳоям мепарид, хун аз бадани ман мешорид, ба чашмони қушбегӣ ва дигар амалдорон чашм дўхта чунон тез-тез нигоҳ мекардам, ки онҳо маҷбур мешуданд чашмонашонро аз ман канда, ба замин дўзанд. Аммо ман на дод мегуфтам ва на аз чашмонам ашк мебаровардам. Зеро

онҳо душман буданд ва дар онҳо ҳамонро дида истода будам, ки чаши доштам ва ба интиқом ҳозир мешудам. Вале дар шароити советӣ, ки ба вай содиқ ва самимӣ ҳастам, "ту" гуфтанро бардошта наметавонам.

Хулосаи калом, аҳволи ҳозира ҳамиро нишон медиҳад, ки аз Ўзбекистон ва Тоҷикистон барои беҳбудии кори ман умеди нест. Танҳо умеди ман дар Маскав.

Илтимоси дигаре аз Шумо ин аст, ки агар бо ҳамаи кӯшишҳо кори ман бад шавад, Шумо ба бачагони ман монанди бачагони як каси доғдор нигоҳ накунад. Кӯшиш кунад, ки онҳо дар роҳ намонанд. Шароити Осӣи Миёна бад аст, дар ин ҷо агар касе зада шавад, бачагони хурдсоларо ҳам мезананд".

Асли ин мактуб дар шўъбаи мероси адабии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ маҳфуз аст. Дар ҳошияи мактуб сиёҳдасти устод Лоҳутӣ ҳаст, ки онро айнан меорам: "Аризаи рафиқ Айний навиштаро (30 саҳифа) рафиқ Бону ба русӣ тарҷума кард ва ман як нусхаи онро бо истилои худам баҳри ёрӣ ба вай ба Кумитаи Марказӣ додам, якеро ба ҳукумат. Дар секретариати Иттифоқи нависандагони Советӣ маъруза карда, беғуноҳии ин пири мўҳтарам ва хизматҳои ӯро баён кардам. Ман бо телефон пурсидам, маълум шуд, ки аризаи мўҳтарам Айний ба дасти роҳбари меҳробони мо расида".

Хушбахтона кӯшиши устод Лоҳутӣ ва ҳамсари ӯ мўҳтарам Бону бар абас нарафт. Аз Москва ба роҳбарони Ўзбекистон супориш мешавад, ки Айниро ором гузоранд.

Баъд аз супориши Маскав устодро ба Тошканд даъват карданд. Устод дар Тошканд хеле вақт монданд ва аз он ҷо рўҳбаланд баргаштанд. Дар Самарқанд бо мақсади изҳори узрҳои аз устод маҷлиси фаъолҷавонони шаҳрро даъват намуданд. Устод асо дар даст дар раёсати маҷлис менишастанд. Нависандаи ҷавоне, ки дар рӯзномаҳо мақола навишта, устодро сиёҳ карда буд, аз минбари маҷлис узрҳои

кард.

Гуфтугӯи нависандаи ҷавон ва устод Айни дар хотирам айнан ҳаст. Агар хато накунам, номи он ҷавон Адҳам Ҳамдам буд.

Адҳам Ҳамдам:

- Устод, ман ба гани душманони халқ даромада, ба Шумо бӯхтон задам, ба Шумо хиёнат кардам. Аз гуноҳам гузаред.

Устод Айни дар ҷавоб гуфтанд:

Душманони халқ, гӯянд, ки худатро аз бом парто, мепартоӣ? Худат калла надорӣ? Оқибати рафтотро андеша накардӣ? Фақат ҷавон буданатро ба назар гирифта гуноҳатро мебахшам. Ватанро ин гуна гуноҳро бахшидан мумкин нест. Зеро ин хиёнат на фақат дар шахси ман, балки хиёнат ба халқу Ватан аст. Ба касофати ту баринҳо одамони беғуноҳ қурбон мешаванд!

Ин суҳанони талхро, ки на фақат ба унвони Адҳам Ҳамдам, балки ба унвони шахсони хиёнаткор гуфта мешуд, бо ғазаб талаффуз карда, устод асояшонро ба замин зада илова карданд:

- Минбаъд г... хӯрӣ, доништа хӯр!

Толорро хомӯшӣ фаро гирифт. Бӯхтонгар ду даст дар сари сина дар минбар мот шуда буд.

Боз худи устод ўро аз ҳолати ногувор бароварданд:

- Рав, ба ҷоят шин ва аз паи кори нек шав.

Ҳамин тавр, устод Лоҳутӣ бо кӯшиши худ устод Айниро аз шиканча ва гумномии солҳои дароз наҷот дод. Устод Лоҳутӣ барои мардуми тоҷик хизматҳои шоиста бисёр кардааст. Ин хизматҳои ўро тоҷикон ҳеч гоҳ фаромӯш нахоҳанд кард. Ў ба бахти мо ҳаёт ва номи неки устод Айниро ҳифз кард. Кӣ медонад, агар даҳлати ҷасуронаи Лоҳутӣ намешуд, тақдири устод Айни чӣ мешуд? Мо нафақат аз асарҳои безаволи минбаъдаи устод Айни маҳрум мешудем, балки ифтихори миллӣи мо ҳам хеле кошта мешуд.

Ба ин муносибати нақли аҷиби филмсоғи манхури тоҷик Кимёгаров ба хогираам месад. Дар арафайи ҷашни 100-солагии устод Айнӣ аз ӯ хоҳиши кардем, ки як филми мустанад созад. Ӯ хоҳиши кумитаи талорукоти ҷашнро бо хушнудӣ назируфт, зеро чунин филмро ба муносибати 75-солагии устод Айнӣ офарида буд. Кимёгаров ҳамон вақт филмро тайёр карда, пешакӣ ба устод Айнӣ нишон медиҳад. Вақте ки дар филм акси Горкий ва Айнӣ намудор мешавад, устод ба Кимёгаров меғоянд:

- Истед, ҳамин аксро аз сари нав нишон диҳед.

Филмро ҷашна мегардонанд. Устод меғоянд, ки дар ин акс мо се нафар: Горкий, Лоҳутӣ ва ман будем. Пас Лоҳутӣ кучо шуд?

Кимёгаров ҳаргуна баҳона оварда, амалашро маъқул кунониданӣ мешавад. Айнӣ бо ғазаб:

- Вақте ки дар Сталинобод китобҳои маро месӯхтанд ва маро душмани халқ эълон карда буданд, ҳамин Лоҳутӣ буд, ки маро аз маҳбусӣ ва гумномӣ наҷот дод. Шумо инро фаромӯш накумед!

Кимёгаров асли аксро барқарор мекунад.

Пас аз маҷлиси ҷавонфаъолони Самарқанд кайфияти Устод қадре ба ҳолати пештарааш баргашт ва устод бо ғайрати дучанд ба кори эҷодӣ ва фаъолияти ҷамъиятӣ машғул шуданд.

Устод ба қадри вақт мерасиданд ва ба мо, ҷавонон, талқин мекарданд, ки вақтро беҳуда нагузаронем. Мегуфтанд, ки дошита бошед, ки неқӯкорӣ аз пуркорӣ аст. Аз ин ҷиҳат ҳам худӣ Устод намунаи ибрат буданд. Айнӣ дар як мактуби худ ба Лоҳутӣ тарзи кори худро чунин овардаанд:

"Ҳар шаб соати 2 баъд аз ними шаб кор сар мекунам, то соати ҳашти рӯз. Баъд ҷой менӯшам, ним соат, боз аз соати ҳашту ним ба кор медароҷам, то соати 4-уним, бе он ки ҷизе бихӯрам ва ҷос нӯшам, кор мекунам. Агар бисёр дил беҳол

шавад, як-ду дона конфет мемакам. Соати 5 корро гуздошта кӯча меерам ва газета мехарам, ба ин восита пойҳоям, ки 14 соат дузону мондаанд, меёзанд. Боз пас ба хона омада таом мехӯрам, чой мениӯшам ва рӯзнома мехонам. Соат, ки ҳафт шуд, мехобам. Боз соати 2 гӯё, ки маро касе бедор карда бошад, аз хоб ҷаста мехезам (ин мактубро ҳам соати 2-уним, баъди ними шаб навишта истодаам, ки аввали ҳавсала аст, вагарна хонда наместавонишted)".

Устод ин мактубро 23-юми ноябри 1934 навиштаанд.

Дар ин вақт Айнӣ ба муносибати ҳазораи Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ мақолаи машҳури худ "Дар бораи Фирдавсӣ ва "Шоҳнома"-и ӯ"-ро барои чоп ба маҷаллаи "Барои адабиёти сотсиалистӣ" фиристода, дар сари варианти тоҷикии романи "Ғулмон" кор мекарданд.

Дар вақти ба чоп тайёр кардани мукотибаи Айнӣ ва Лоҳутӣ сатрҳои болоро хонда ба хотирам бозорравии Устод омад. Баъзан ҳамроҳи Устод ба бозор мерафтем. Харидорини Устод дар бозори сабзавоту мева тааҷҷубовар буд. Ба назди фурӯшандаи мева ё сабзавот рафта, аввал ному насаб ва зодгоҳашро мепурсиданд. Агар фурӯшанда ҷавон бошад, ном ва шугли падарашро мепурсиданд. Ҳамсӯҳбати хубе пайдо кунанд, як оринҷашонро ба лабтахтаи дӯкони фурӯшанда ва оринҷи дигарашонро ба асоҷашон така дода, хеле сӯҳбат мекарданд. Дар охир ба ман мефармуданд, ки аз фалон ҷо як кило пиёз ва аз ҷои дигар як кило сабзӣ бихарам. Ман худ ба худ мегуфтам, ки ҳамин супоришро аз аввал мекарданд, беҳтар набуд? Мо як соат овора намешудем. Дар он вақт ман сарфаҳм намерафтам, ки Айнӣ ба бозор на фақат барои харид, балки барои як навъ истироҳат ва аз ҳама муҳимаш барои мулоқоту сӯҳбат бо мардум мерафтаанд.

Устод ба омӯхтани забони зиндаи мардум аҳамияти махсус медоданд, чунки ба ақидаи он кас "Дар забони зиндаи халқи тоҷик чунон хазинаҳо ҳастанд, ки дурдонаҳои пурқимат мебошанд".

Айни дар мактуби кушодаи худ ба Толис нақл кардаанд, ки чи хел дар бозорчаи Харангони шаҳри Душаибе аз забони як шахс калимаи "арбада"-ро шунида буданд: "Ман то ин вақт ба гумони ин ки калимаи "арбада" (ба маънии ҷанҷол ва хархаша) калимаи мурдааст, кор намефармудам, он рӯз дидам, ки он калима дар дараи Харангон дар байни тоҷикони бесавод ҳанӯз зинда будааст".

Айни аз рӯи одат барои мулоқот бо муаллимон ва талабагон ба мактабҳои тоҷикии Самарқанд мерафтаид. Ман дар курси болои Донишгоҳ таҳсил мекардам ва дар синфҳои 8-10 мактаби рақами 5 шаҳри Самарқанд аз фанҳои физика ва риёзиёт дар мегуфтам. Яке аз шогирдони ман Фазлиддин Муҳаммадиев буд, ки минбаъд насрнависи машҳури тоҷик шуд. Фазлиддин хеле шӯх, вале зирак ва тезхӯш буд. Дар ҳамон мактаб бародари хурдии Раҳим Ҳошим -Ҳошим Ҳошим аз фанни ҷуғрофия дарс меод. Мо бо ҳамдигар дар ҳавлии Айни шинос шуда будем. Шиноси мо ба дӯстию бародарӣ табдил ёфта буд. Мактабҳои аз бародараш омадаро ҳамроҳ мехондем ва ҳамроҳ ҷавоб менавиштем.

Мо дар мактаб хеле фаъол будем. Кӯшиш мекардем, ки бачагонро бо корҳои берун аз дарс шавқманд гардонем. Мо ҳарду маҳфили физикҳои ҷавон ва маҳфили адабии ташкил карда будем. Як рӯз Ҳошим Ҳошим дафтареро ба ман дода, гуфт, ки инро ба хобгоҳат бурда хон, баъд фикратро мегӯй. Дар дафтар намоишномае аз романи Айни "Дохунда" буд. Ман бо диққат хондам, баъд ҳардуямон нишаста баъзе ислоҳ даровардем ва такмил додем. Баъд ба назди Айни рафта хонда додем. Устод бо диққат гӯш карданд ва ислоҳҳои зарурӣ дароварданд ва розӣ шуданд, ки дар мактаб ба саҳна гузорем. Аз байни талабагони синфҳои 9-10 иҷрокунандагони нақшхоро интихоб карда, намоишномаро тайёр кардем. Ба Устод хабар додем, ки мо омодаем намоишномаро нишон диҳем. Устод ба мактаб омаданд ва якҷанд соат вақти худро

дарег надошта бо мо кор карданд. Ҳар як сухан ва ҳаракати қаҳрамонони намоишномаро ислоҳ мекарданд. Баъзан ба саҳна баромада ба иҷрокунандагони нақшҳои Ёдгор ва Гулнор нишон медоданд, ки онҳо чи тавр бояд истанд, чи тавр ба якдигар нигоҳ кунанд. Хулоса, ҳамон бегоҳ мо аз Устод дарс омӯхтем. Эродҳои он касро ба ҳисоб гирифта, боз як ҳафта намоишномаро сайқал додем. Рӯзи намоиши оммавӣ боз Устодро даъват кардем. Намоиш сар шуд. Ман ва Ҳошим Ҳошим дар паҳлӯи Устод нишаста будем. Дар рафти намоиш Устод баъзан мехостанд ба суханон ё ҳаракати қаҳрамонон эрод гиранд, аммо ба мо нигоҳ мекарданду хомӯш менишастанд. Мо пешакӣ хоҳиш карда будем, ки эродҳои онро баъди намоиш бигӯянд. Намоишнома хуб гузашт. Ҳозирон дуру дароз кафкӯбӣ карданд. Баъд Устод ба саҳна баромада, ҳамаи иштироккунандагони намоишро навозишкоруна ба оғӯш кашиданд, суханони меҳрангез гуфтанд.

Айни бо ҳама бузургӣ шахси хоксор буданд. Бо хурду калон шинос ё ношинос як зайл меҳрубона муомила мекарданд. Кас ҳис намекард, ки бо як шахси бузург мулоқот карда истодааст. Фарзандони Устод ҳам нақл мекунанд, ки онҳо бузургии падари худро ҳеч эҳсос намекарданд, барои онҳо ин кас падари меҳрубон ва ғамхор буданд.

Ба ин муносибат ба хотирам як сӯҳбати бобоям бо Устод Айни меояд. Як рӯз ба сабаби кадом як воқеа бобоям ба Устод гуфтанд:

- Шарик, дуруст мегӯянд, ки хоксорӣ ва шикастанафсӣ фазилати хуби инсон аст. Аммо Шумо аз ҳад зиёд хоксор ҳастед.

Устод ба бобоям як нигоҳи табассумомез карда, байтеро хонда буданд. Мазмун ва баъзе калимаҳои байтро дар хотир доштам, аммо худи байт дар хотирам набуд ва аз кӣ будани онро ҳам намедонистам. Ба наздикӣ "Бӯстон"-и Саъдиरो варақ зада, байтҳои пандомӯзи аз ҳама бештар

писандидаамро аз назар мегузаронидам. Чашмам ба байти зерин фаромаду чун барқ гўшаи хотирамро равшан кард. Устод Айни ҷавобан ба эроди бобоям байти зерини Шайх Саъдиро хонда буданд:

*Ба чашми касон дарнаёд касе,
Ки аз худ бузургӣ намояд басе.*

Адибони калонсоли тоҷик хушбахтонанд, ки аз мактаби Айни гузаштаанд. Онҳо дар ин мактаб, чи тавре, ки айнишиносон менависанд, ҳам дарси маҳорат гирифтаанду ҳам хислатҳои наҷибонаи инсониро омӯхтаанд, ки хоксорӣ, шикастанафсӣ ва фурутанӣ аз беҳтарини онҳост. Касе, ки бо адибони тоҷик Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Боқӣ Раҳимзода, Ҷалол Иқромӣ, Фотеҳ Ниёзӣ, Раҳим Ҷалил ва дигар ҳамзамонони онҳо аз наздик шинос буд, медонад, ки онҳо чи тавр хоксор ва дур аз даъвои бузургӣ буданд. Як рӯз ҳамроҳи Мирзо Турсунзода ва Носирҷон Маъсумӣ дар хонаи Атахон Сайфуллоев меҳмон будем. Атахон ба онҳо Устод гўён муроҷиат мекард. Мирзо Турсунзода сухани Атахонро бурида гуфтанд:

- Атахон, минбаъд калимаи Устодро дар ҷояш кор фармоед. Мо дар адабиёт ду устод дорем. Устод Айни ва Устод Лоҳутӣ. Дигарон ҳама шогирди онҳо ҳастем.

Ин хислати наҷибонаро адибони калонсоли мо аз Устодаи худ омӯхта, ба ҳукми анъана дароварда буданд. Умед аст, ки ин анъана давом хоҳад ёфт.

1-уми январӣ соли 1939 дар саросари Иттиҳоди Шӯравӣ ба рӯйхатгирии умумии аҳолии оғоз ёфт. Барои гузаронидани ин чорабинӣ донишҷӯёни Донишгоҳ сафарбар шуданд. Тайёрӣ ба ин маъракаи як моҳ пеш сар шуда буд. Ба ҳар яки мо як гузари Самарқандро ҷудо карда, супориш дода буданд, ки бошандагони гузарро аз маъракаи ба рӯйхатгирӣ огоҳ созем, бо онҳо аз наздик шинос шавем.

Ҳисобу китоби аҳолиро пешакӣ тайёр кунем. Маро ба гузари атрофи Гӯри Мир вобаста карда буданд. Дар варақаи баҳисобгири саволҳои бисёре, аз ҷумла роҷеъ ба миллияти шаҳрванд сабт буд. Ҷавоб додан ба ин савол осон набуд. Аз фоҷиаи солҳои 1937-1938 дар байни мардум осори тарсу ҳарос монда буд. Аксари тоҷикон хоҳиш мекарданд, ки миллати онҳоро ўзбек нависем. Ман дар гузари худам кўшиш кардам ба мардум фаҳмонам, ки тоҷикон натарсида миллаташонро тоҷик нависанд. Азбаски ибораи "душмани халқ" он вақт хеле ваҳмаңгез буд, мегуфтам, ки маҳз душманони халқ овозаҳои бардурӯғ паҳн мекунанд, то ин ки тоҷикон аз миллати худ даст кашанд.

Як бегоҳ кори хурдо анҷом дода, ба сӯи хобгоҳам равон будам. Мӯйсафед пешро роҳи маро гирифт ва гуфт, ки дар оилаи онҳо як нафар аз рӯйхат мондааст. Ман бо мӯйсафед ба ҳавлиаш рафтам. Ў маро ба меҳмонхона даъват кард. Меҳмонхона барои қабули меҳмон ороста шуда буд. Он ҷо дастархони пур аз нозу неъмат густурда буданд. Дар атрофи дастархон кўрпачаҳои нав партофта ва болиштҳои духобапӯш гузоштаанд. Дар меҳмонхона касе набуд. Мӯйсафед гуфт, ки аз боло гузашта нишинам. Ман гуфтам:

- Шахсро, ки аз рӯйхат мондааст, нишон диҳед, ман меравам.

- Писарам, кас аз дастархон рӯй намегардонад, ба боло гузашта шинед, ман он шахсро даъват мекунам.

Ман ночор мондам ва пойафзолавро кашаида, ба хона даромадам.

Мӯйсафед бо овози баланд гуфт:

- Даростон!

Ба хона хурду калон 12 кас даромада, дар гирди дастархон ҷой гирифтанд. Ман саволавро такрор кардам:

- Кадоме аз инҳо аз рӯйхат мондааст?

Мӯйсафед гуфт:

- Писарам, саросема нашавед. Ба дастархон марҳамат кунед "аввал таом, баъд калом" гуфтаанд.

Ман боз дар ҳайрат мондам. Вале суханони мӯйсафедро нашикаста, аз дастархон як луқма нон ва як шингил ангур гирифта хӯрдам ва саволи худро исроркорона такрор кардам.

Мӯйсафед ниҳоят ба сухан даромад:

- Ҳеч кас аз рӯйхат намондааст. Аммо ту ҳамаи моро тоҷик навиштӣ. Худат бубин, мо бо ин каллакулӯлаҳо чӣ тавр ба Тоҷикистон меравем. Ба ин набераҳои хурдсоли ман раҳм намекунад? Хоки поят шавам, писарам, моро ўзбек навис. То охири умрам туро дуо мекунам.

Хуш аз сарам парид. Худамро ба даст гирифта, гуфтам:

- Ба шумо кӣ гуфт, ки шуморо ба Тоҷикистон мефиристад. Чаро ба ин гапҳои иғвогарона бовар мекунад. Шумо мегӯед, ки ман ба ин кӯдакон раҳм кунам? Оё худатон ояндаи онҳоро андеша намекунад? Як рӯз калон шуда, худашонро шиносанд, дар бораи мову шумо чиҳо мегӯянд.

Мӯйсафед хоҳиши худро ҳамон такрор мекард. Ман розӣ намешудам. Дар охир яке аз писаронаш ба мунозираи мо ҳамроҳ шуд:

- Аз падарам наранҷед, бародар, ин касро имрӯз кадом як шахси иғвогар аз роҳ баровардааст. Гуфтааст, ки ҳамаи онҳоеро, ки худашонро тоҷик нависондаанд, маҷбуран ба Тоҷикистон мефиристанд.

Баъд ба падараш рӯй овард.

- Падар, гапҳои ин бародарам рост аст. Моро ҳеч кас ба ҳеч ҷой намекуҷонад. Ман ба шумо гуфта будам, ки ба гапҳои иғвогаронаи душманони халқ бовар накунад. Охир мо ҳама тоҷикем. Чаро худамонро ўзбек нависонем?

Ман суханони писари мӯйсафедро тасдиқ намуда аз ҷоям хеста оҳанги рафтаи кардам. Мӯйсафед исрор мекард:

- Писарам, ба ҳурмати мӯи сафедам биё маро ўзбек навис.

Писараш сухани падарашро бурида, ба ман муроҷиат кард:

- Шумо, бародар, бе ташвиш ба хобгоҳатон равед. Мо худамон ба падару бобоямон ҳамаашро мефаҳмонем.

Ман ин воқеаро ба бобоям нақл кардам. Бобоям гуфтанд, ки биё ба назди шарикам меравем, ту ин воқеаро ба он кас мегӯй. Ба назди Айнӣ рафтем. Ман нақли худро такрор кардам. Устод аввал бо завқ хандида, ба ман офарин гуфтанд, баъд бо қиёфаи ҷиддӣ илова карданд:

Ин давоми сиёсати солҳои 20-ум аст, ки ҳатто мавҷудияти халқи тоҷикро инкор мекарданд. Ҳоло дар Самарқанд аксарияти мактабҳои миёна ба забони тоҷикист. То замоне, ки ман дар Самарқанд ҳастам, ҳамин тавр мемонад. Метарсам, ки баъд аз сари ман мактабҳои тоҷикиро мебанданд.

Ташвиши Устод беасос набудааст. Муносибати баъзе мансабдорони Ўзбекистон ба тоҷикон ба ҳама маълум аст. Айнӣ ин гуна шахсонро ҳамеша зери тозиёнаи танқид мегирифтанд, бо беадолатиҳо ҷасурона мубориза мебуданд, ки дӯстии тоҷику ўзбек - ин ду халқи бародарро ҳамчун гавҳараки чапш ҳифз намосм. Хидмати Айнӣ барои рушди камолӣ адабиёти ўзбек ба ҳама маълум аст. Асарҳои асосии худро Айнӣ ба ду забон - тоҷикӣ ва ўзбекӣ навиштаанд. Адибон ва донишмандони ўзбек Айниро эҳтиром мекарданд, тез-тез ба назди Устод омада, аз сўҳбаташон баҳрабардор мешуданд. Устод бо адибон ва донишмандони калонсоли ўзбек бародарвор ва бо ҷавонон ҳамчун мураббии гамхор муносибат мекарданд. Шароф Рашидов нақл мекард, ки ў дуои Айниро гирифта, нависанда шудааст. "Шахсони бузург, монанди Айнӣ, - мегуфт ў, - ба бахти миллат дар садсолаҳо як пайдо мешаванд". Дар мулоқоти охиринамон бо Шароф Рашидов дар Тошканд ман аз ў хоҳиш карда будам, ки дар бораи Айнӣ ёддоштҳои худро нависад. Ў ваъда дода буд. Афсӯс, ки умраш вафо накард, баъд аз се моҳи мулоқоти мо ҷаҳонро падруд гуфт. Айнӣ дар ҳама маърақаҳои

илмию фарҳангии Ўзбекистон фаъолона иштирок мекарданд. Вақте ки дар Ўзбекистон тайёри ба чапни 500-солагии Алишер Навоӣ сар мешавад, Айни ба тадқиқ ва тарғиби эҷодиёти ӯ ҷиддан машғул мешаванд. Дар бораи Навоӣ ва ҳамзамононаш мақолаҳо менависанд. "Ҳамса"-и ӯро ба завқу салиқаи хонандаи муосир мувофиқ карда, бо сарсухани калон ва тавзеҳот ба ҷоп тайёр мекунанд.

Хирадмандӣ ва бузургии Айни аз муносибат ба мардуми ўзбек ва маданияти ин халқ бори дигари падида меояд. Устод ба тамоюлотии миллатгарой ҳаргиз гузашт намекарданд, аммо ҳеч гоҳ гуноҳи пантуркистон ва миллатгароёнро ба мардум, ба халқи бародари ўзбек ва рӯшанфикрони адолатпарвари он нисбат намедоданд. Ҳамеша талқин мекарданд, ки дар миёни ду халқи бародар низоъ афкандан хиёнатест азим нисбат ба ҳарду миллат.

Солҳои 1938-1941 солҳои сермаҳсули эҷодӣ буданд. Асарҳои пурмазмунии устод Айни "Шайхурраис Абӯалӣ Сино", "Шайх Муслиҳиддин Саъдӣ", "Устод Рӯдакӣ", "Қабри устод Рӯдакӣ", "Қамоли Хучандӣ", "Як симои номашҳури адабиёти тоҷик" ("Дар бораи Восифӣ"), асарҳои онд ба эҷодиёти Навоӣ, повести "Ятим" маҳз дар ҳамон солҳо навишта шудаанд. Устод Лоҳутӣ дар як мактубаш ба устод Айни навишта буд: "Чашми бад дур, ҳанӯз як китоби Шумо хонда нашуда, китоби дигар мерасад. Чӣ қадар бояд Тоҷикистон хурсанд бошад". Оре, асарҳои илмӣ ва бадеии устод сарвати бебаҳои маънавии халқи тоҷик аст. Онҳо барои нависандагони ҷавон мактаби эҷодӣ буданд, барои муҳаққиқони ҷавони таърихи фарҳангамон роҳи таҳқиқот ва дар ҷеши назари онҳо уфуқҳои нави эҷодиро мекушоданд. Саъю кӯшиши устодони мо Айни ва Лоҳутӣ ба он равон шуда буд, ки тоҷикон худро бишносанд, аз ҳоби ғафлат бедор шаванд.

Он вақт устод бо дарду алам навишта буданд: "Туркманҳои номи худро ба қатори миллатҳои мутамаддин дароварда тавонистанд. Аммо тоҷикон, ки маданияти

чадинҳазорсола ва адабиёти ҳазорсолаи зинда доранд, сусти мечубанд". Асарҳои устод Айниро роҷеъ ба таърихи адабиёт ва илму фарҳанги тоҷик як воситаи худшиносӣ ва бедор кардани шавқи ҷавонон ба гузаштаи пурифтихори ҳеш буданд. Устод Айни дар мактуби худ ба устод Лоҳутӣ хабар медиҳанд, ки "Бештари ин тобистони ман дар роҳи кор кардан дар болои классикҳо рафт".

Устод Лоҳутӣ асарҳои устод Айниро хонда навишта буд: "Китобҳои Шуморо хонда лаззат мебарам". Дар навбати худ, устод Айни шеърҳои нави устод Лоҳутиро хонда, дарҳол фикри худро баён мекарданд. Агар Лоҳутӣ аз Москва ба Душанбе омадани шавад, устод Айни хоҳиш мекарданд ба Самарқанд даромада равад, ё ҳеҷ набошад телеграмма диҳад, ўро дар вокзал бинанд. Дар як мактуби худ устод Айни менависанд: "Агар аз Шумо телеграмма намешуд ва ман тасодуфан мефаҳмидам, ки Шумо аз вокзали Самарқанд мегузаред, хоҳ шеър навишта бошед, хоҳ не ва хоҳ ба Шумо ягон кори махсус дошта бошам, хоҳ не, албатта ман ба вокзал мебаромадам ва барои ман ҳеҷ ташвиш ҳам набуд" (мактубҳо, саҳ. 60).

Фаъолияти ҷамъиятии устод Айни дар он солҳо дар ҷӯшу хурӯш буд. Устод дар ҷамъомадҳои ҷашнӣ ва илмӣ фаъолона иштирок мекарданд. Бо вучуди серкорӣ бо навбат ба мактабҳои Самарқанд рафта, бо муаллимону талабагон сӯҳбатҳои самимӣ мекарданд, арзу ниёзи онҳоро шунида, ба мақомоти расмӣ мерасониданд ва иҷрояшро суботкорона ва қотеона талаб мекарданд. Ба замми ин мукотиба бо нависандагон ва донишмандон, мулоқоту сӯҳбатҳо бо онҳо, таҳрири аввалин лугати калонҳаҷми русӣ-тоҷикӣ, таҳрири антологияи "Намунаҳои адабиёти тоҷик" - ба иҷрои ҳамаи ин танҳо бо он сабаб муваффақ мешуданд, ки устод ба қадри вақт бисёр хуб мерасиданд, ягон соати вақти худро бесамар намегузарониданд. Сӯҳбатҳои бо дӯстонашон, аз ҷумла, бо бобои ман ҳам беҳадаф набуд. Аз ин гуна сӯҳбатҳо ба

манфиати кори эҷодӣ ва ба манфиати фарҳанги миллат истифода мекарданд.

Афсӯс, ки кас ба қадри воқеаҳои бузург, шахсони муътабар пас аз гузаштани солҳо мерасад. Ҳоло афсӯс меҳӯрам, ки чаро мулоқотҳои худро бо устод Айнӣ ва мазмуни сӯҳбатҳои эшонро бо бобоям дар дафтари хотирот рақам накардам. Агар дафтарчаи хотирот медоштам, пурарзиштарин саҳифаҳои онро нақли мазмуни баҳсҳои устод Айнӣ ва бобоям роҷеъ ба эҷодиёти классикони адабиётмон, пеш аз ҳама, Бедил фаро мегирифт. Мавзӯи Бедил қариб дар ҳамаи сӯҳбатҳои онҳо ба миён меомад. Дар хотирам ҳаст, як рӯз дар болои байти зерини Бедил миёни устод Айнӣ ва бобоям баҳси тӯлоние рух дода буд:

*Ҳеч шакле бе ҳаюло қобили сурат нашуд,
Одамай ҳам пеш аз он, к-одам шавад бўзина буд.*

Диққати маро ба худ ҷалб намудани ин байт бесабаб набуд. Маълум аст, ки мо дар давоми даҳсолаҳои охир кӯшиши зиёде ба харҷ додаем, ки ба файласуфони Машриқзамин ва намояндагони барҷастаи адабиётмон таълимоти материалистӣ ва диалектикаро нисбат диҳем.

Устод Айнӣ сонитар дар асари машҳури худ "Мирзо Абдулқодири Бедил" ин муамморо чунин шарҳ медиҳанд:

"Маълум аст, ки дар ҳикмати қадима моддаи аслий ва асосии хилқати чизҳоро ҳаюло ном чизе мешуморанд, ки ҳар чиз бо таркиби оташу боду хок дар вай ташаккул ёфта, сурати худро пайдо мекунад.

Муаллиф (Бедил), ки ба ҳамин назария боварӣ дорад, бароя исботи ин, "Чунончӣ одам пеш аз пайдо кардани сурати одамият бўзина буд" меғӯяд.

Бо ҳамаи ин мо ҳеч гоҳ намеғӯем, ки Бедил ин назарияро ихтироъ кардааст ё ба тарзе ки дар асри XIX аз тарафи Дарвин ба сурати илмӣ дар муҳокимаи донишмандон

гузошта шуд, фикр кардааст".

Устод Айни кӯшишҳои аз Бедил дарвинист сохтанро часурона рад намуда, дар айни замон дар асоси таҳлили асарҳои Бедил нишон медиҳанд, ки Бедил пайрави назарияи такомули тадриҷӣ (эволютсия) буд. Устод Айни менависанд: "Агар мо гуфтаҳои муаллифро дар ин масъала, ки ҳам дар "Чор унсур" ва ҳам дар "Ирфон" дар чандин ҷо, чандин бор такрор кардааст, хулоса намоем, ба тарзи зерин мешавад:

"Бар олами хилқат аввал ҷамодот, баъд аз он наботот ва баъд аз он Одам, ки мақсади аслии офариниш аст, шакл пайдо кард, мегӯяд".

Зимнан ин ақидаро Ҷалолиддини Румӣ (Балхӣ) ҳам хеле равшан баён кардааст. Мавзӯи дигаре, ки аз сӯҳбатҳои устод Айни ва Олимхони Хуҷандӣ дар хотирам мондааст, забони Бедил мебошад. Як рӯз онҳо ба тариқи байтбарак байтҳои Бедилро хонда, унсурҳои соф тоҷиконаашро қайд мекарданд. Устод дар асари худ дар забони ашъори Бедил калимаҳои ибораҳои соф тоҷикиро ҷудо карда менависанд:

"Агар мо забони шеъри Бедилро аз нуқтаи назари лугатҳои ҷудогона, якка - якка мулоҳиза кунем, ин забон хеле содда менамояд. Вай дар шеърҳои суҳанҳои гуфтугӯии халқи тоҷикро бисёр кор мефармояд. Чунончӣ: "ҳай кардан" ба маънои рондани асп ва дигар ҳайвонот, "сар додан" ба маънои озод кардан, "киро намекунад" ба маънои намеарзад, "ишкел" ба маънои занҷири пойбанд, "дина" ба ҷои "дирӯз", "ҳаққи намак", "газак" (дар боран ҷароҳат), "сабзак" ба маънои сиёҳчатоб (сабзраиғ), "шерак додан" ба маънои барангехтан, "галтак" ба маънои як чизи ғеланда, "кӯдак" ба маънои тифл, "наъразанак" ба маънои "наъразанон", "каллак" ба маънои дарахти шохбурида, "чашмак задан" ба маънои ишора кардан ба чашм, "рафтаҳоро салавот" ба маънои "гузаштаро ба ёд наовардан", "бағалак" ба маънои як решаи ҳалоккунандаи аспу хар, ки дар бағал пайдо мешавад, "тунбак" асбоби мусиқӣ, ки аз сафол сохта, бар рӯиаш нӯст

мекашанд ва бо даст монанди доира мезананд, "хаппак" ба маънои мушгирак, "чақ-чақу вақ-вақ" бамаънои беҳудагӯй ва монанди инҳоро кор мефармояд". (Куллиёт, ҷ. 11, саҳ. 105).

Унсурҳои соф тоҷикӣ дар забони ашъори Бедил бори дигар он ақидаи ба воқеияти таърихӣ асос ёфтаре тақвият медиҳад, ки забони форсии дарӣ ба Ҳинд аз Мовароуннаҳру Хуросон, яъне ба воситаи тоҷикон рафтааст. Амир Хусрави Деҳлавӣ ҳам навишта буд, ки забони ашъори ман забони форсии вилояти боло (яъне Мовароуннаҳру Хуросон) аст. Роҷеъ ба ин масъала донишманди муосири Ҳиндустон устод Назир Аҳмад таҳқиқоти махсусе гузаронида, бо далелҳои кофӣ исбот кардааст, ки забони форсии Ҳинду Покистон форсии тоҷикӣ аст. Устод Айнӣ қариб ним аср пеш аз ин дар мисоли ашъори Бедил ин ақидаро пеш гузошта буданд. Камалиддин Айнӣ - тартибдиҳанда ва ба чоп тайёркунандаи 11 куллиёти устод Айнӣ дар эзоҳоти асари барҷастаи устод барҳақ менависад, ки ин асар натиҷаи заҳмати бисёрсола мебошад. Барои дарёфт кардани маълумоти бозътимод дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Бедил ба устод лозим буд, ки "садҳо саҳифа матни душворфаҳми дастнавис ё чопи сангини хираву сергалатро хонда бароянд". Чӣ тавре, ки аз асар маълум мешавад, мавзӯи Бедил фикри устодро хеле барвақт ба худ ҷалб карда будааст. Устод бедилшиносони Осиеи Миёнаро хуб медонистанд, кӯшиш мекарданд, ки бо онҳо мулоқот ва сӯҳбат кунанд. Чунончи дар сафарҳои пешазинқилобии худ ба шаҳри Хуҷанд бо бедилшиносон ва шоирони пайрави Бедил, аз он ҷумла, бо Тошхӯҷаи Асирӣ шинос шудаанд. Ҳамон вақт анъанаи хуби бедилхонии хуҷандиҳо диққати устодро ба худ ҷалб кардааст. Устод менависанд: *"Ҳатто дар чойхонаҳо куллиёт ё девони ғазалиёти Бедил ёфт мешуд, ки босаводони бедилдӯст дар давраи чойнӯшӣ бедилхонӣ мекарданд ва босаводон ба онҳо гӯш дода, ба қадри фаҳмашон фоида мебурданд". (Куллиёт, ҷ. 11, саҳ. 117).* Бобоям ҳам аз бедилшиносони машҳури Хуҷанд буданд. Дар хуҷраи

самарқандиёнон куллиёт ва девони ғазалиёти Бедил вучуд дошт. Ман аксар вақт он касро дар сари ин китобҳо меёфтам. Табиист, ки мавзӯи сӯҳбати ду дӯсти дерина ва шарикдарси мадраси Вухоро Озимхон Махсуми Хуҷандӣ ва устод Айшӣ аксар вақт эҷодиёти Бедил буд. Бобоям ба ҳавлини устод чанд бандеро аз ягон ғазали Бедил замзама карда мебаромаданд. Як қитъаи Бедил ҳоло ҳам дар хотирам аст:

*Қадами синаху сафеди ман, ба замини шикаста нигоҳи ман,
Чи ману чи қадри гуноҳи ман, хичилам эн номи ғафури ту.*

Содҳои 1939-1940 вазъи ҷомеа нисбатан ором ва аз ҷиҳати моддӣ хеле сабук шуда, гизоҳои барои инсон пеш аз ҳама зарур (нон, чой, қанд, гӯшт, раванг, биринҷ) фаровон ва нисбатан арзон буд. Алалхусус, бозори босаховати Самарқанд бо анвои меваҳои шириниаш, пону қаймоқи беназираш, думбачигари сергизову лазизаш ҳамеша касро ба худ мекашид ва мафтун мекард. Мо, ҷавонони он замон, ки дар айёми кӯдакӣ ва наврасиёмон зиндагии пурмашаққат, гуруснагиву мӯҳтоҷӣ ва бесарусомониҳои маънавиро аз сар гузаронида будем, ҳаёти нисбатан оромӯ фаровонро дида, бениҳоят шод мегардидем. Он айём ҳамчун беҳтарин рӯзҳои зиндагӣ дар хотирам нақш бастааст. Аммо ҳаёти осоишта дер давом накард. Ҷанг сар шуд. Ҷанги хонумонсӯзи фашистони олмонӣ. Дар рӯзҳои аввали ҷанг мо, ки дар рӯҳи ватандӯстӣ ва парастии афзалияти сохти сотсиалистӣ тарбия ёфта будем, гумон мекардем, ки фашистони ғаддорро базудӣ зада, зеру забар мекунем ва душманро дар сарзамини худаш торумор карда, ҷангро анҷом медиҳем. Ин мисраъҳои Абулқосим Лоҳутӣ ҳамеша вирди забон буданд:

Буржуазӣ гар бичангад, мо зафар хоҷем кард,

Олами сармоёро зеру забар хоҷем кард.

Он замон воситаҳои ахбор мисли имрӯза густариш

наёфта буданд, ягона сарчашмаи ахбор радиои марказӣ буд. Пагоҳии 3-юми июли соли 1941 ба мо хабар доданд, имрӯз ба воситаи радио И. В. Сталин сухан мегӯяд. Дар болохонаи бинои маъмурии Донишгоҳи Самарқанд балаидгӯяк шинонданд ва устодону донишҷӯёни донишгоҳ дар назди бино ҷамъ омаданд. Аввал, аз балаидгӯяк қулуқули обе, ки ба стакан рехта мешуд, шунида шуд, баъд Сталин оҳиста нутқашро сар кард. Майдонро хомӯшӣ ва ҳаяҷои фаро гирифт. Бори аввал буд, ки дар бораи вазъи воқеии ҷанг ҳақиқати талхро мешунидам.

Мо дар осмон будем, ба замин фаромадем ва ҳақиқати воқеияти мудҳиши ҷангро дарк намудем. Аммо маъюсу рӯҳафтада нашудем, балки ҳисси ватанпарварии мо бештар боло гирифт. Пас аз тамом шудани нутқи Сталин аксарияти ҷавононе, ки дар майдон буданд, роҳи комиссариати ҳарбиро пеш гирифтанд. Мо аз зумраи онҳое будем, ки ба комиссариат рафта, хоҳиш карда будем, ки моро феврал ба ҷанг фиристанд. Аз комиссариат ҷавоби мусбат гирифта, пеши бобоям рафтам. Бобоям маро бо изтиробу ҳаяҷон пешвоз гирифтанд. Шахсе бобоямро аз мазмуни нутқи Сталин огоҳ намуда гуфтааст, ки баъд аз чанд рӯз олмониҳо Маскавро ҳам мегиранд, шикасти шӯравӣ ногузир аст. Ман ба бобоям қотеона гуфтам, ки ҳеҷ гоҳ ин тавр намешавад, Маскав аз даст равад ҳам, муваққатан меравад, билохира мо ғалаба мекунем.

Баъд аз хатми омӯзишгоҳи ҳарбӣ ба ҷанг рафтам. Дар муҳорибан аз муҳосира озод кардани Ленинград иштирок кардам. Орзуи ман ба Ленинград рафта, ба аспирантураи Институту физикаю техника дохил шудан буд. Ба Ленинград рафтам, аммо на ҳамчун аспирант, балки ба сифати командири батареяи тӯпандози худгард...

Баъзан аз бобоям мактуб мегирфтам. Бобоям одатан мактубҳояшонро бо шеър менавиштанд. Афсӯс, ки мактубҳои бобоям ҳамроҳи дигар мактубҳо ҳангоми оташ

гирифтани тӯпи худгард сӯхтаанд. Дар ёдам ҳаст, як мактуби бобоям бо चुпин суханон сар шуда буд:

"Чароги равшани кулбаи торики ман". Ин беасос набуд. Кулбаи бобоямро шабҳо одатан шамъ равшан мекард.

Баъзан бобоям бо дӯстонашон бедилхонӣ мекарданд ва маҳфили онҳоро шамъ равшан менамуд.

Як маҳфили бобоям ҳеҷ аз хотирам намебарояд. Бародарам Зайниддин ва яке аз писарони амакбобоям Қутбиддин ба Самарқанд барои дидани ман ва бобоям омада буданд. Шаб дар кулбаи бобоям як навъ маҳфили адабӣ баргузор гардид. Онҳо рубоиёти Хайёмро мекхонданду роҷеъ ба мазмунаш баҳс мекарданд. Дар хучраи бобоям таиҳо як дона шамъ буд. Шамъ, ки сӯхта тамом мешуд, ман ашкҳои шоридаи онро ҷамъ карда, аз пахтаи болини бобоям пилта бофта шамъи нав меафрӯхтам. Шугли ман то субҳ шамъсозӣ буд. Сахаргоҳон бобоям пардаи тирезаро кушода диданд, ки офтоб тулӯъ кардааст ва ба ман гуфтанд:

-Шамъатро хомӯш кун, ки шамъи оламафрӯз баромадааст. Ман мефаҳмидам, ки "чароги равшани кулбаи торики ман" гуфтани бобоям ҷӣ маънӣ дорад. Аз ин суханони бобоям дар дили ман шамъи умед равшан мешуд. Аммо барои ман суханони аз ҳама азизу фараҳбахш суханоне буданд, ки одатан мактубҳои бобоям бо онҳо хотима меёфтанд:

"Шарикам Айнӣ ба ту салом мегӯяд ва дуо мекунад, ки сиҳат ва саломат баргардӣ".

Баҳори соли 1944 дар муҳорибаи шадиди остонаи шаҳри Псков саҳт захмӣ шудам. Пас аз муолиҷаи дуру дароз маро ба қисми эҳтиётӣ барои идомаи хизмат фиристоданд ва якмоҳа рухсатӣ ҳам доданд. Бо як ҷаҳон орзуи дидори хешу табор ба зодгоҳам шаҳри Хуҷанд омадаму рӯзгори парешон ва фоҷиаҳои хонавода маро ба дарёи андӯҳ ғарқ кард. Падар се писари худро ба ҷанг фиристода, дар фироқи ҷигаргӯшаҳояш ҷон ба ҷонофарин супорида буд. Илова бар ин, хабари дар ҷанг шаҳид шудани бародари бузургам Зайниддин расид.

Муддате шарики ғаму дарди хешовандон шудаму пасон роҳи Самарқандро пеш гирифтаам. Агар ғам лашкар ангезад, кас шахси ғамгусорашро меҷустааст.

Бобоямро дар даромадгоҳи таиғкӯчаи Лаби ғор, дар рӯбарӯи ҳавлии устод Айнӣ, дар болои кати назди дӯкони машғули бозии шоҳмот ёфтаам. Бобоям шоҳмотбозиро хеле дӯст медоштанд. Ҷевабобо ном шахси қалаидармизоҷ ҳарифи асосии бобоям буд. Онҳо одатан дар катчаи дӯкони Лабиғор шоҳмотбозӣ мекарданд. Дар гирди онҳо шоҳмотбозони Самарқанд ҷамъ омада, бозии онҳоро тамошо мекарданд. Аммо хомӯшона тамошо намекарданд. Ҳар яке ба бозингаре тараф шуда, маслиҳат меод. Ҳамин тавр, дар болои як тахтаи шоҳмот якҷанд кас бозӣ мекарданд. Баъзан устод Айнӣ дар соати истироҳат ё дар вақти аз ҷосе ба ҳавлии худ баргаштан шоҳмотбозии онҳоро тамошо мекарданд. Ҳозирон баъди воқиф шудан аз ҳузурӣ устод аз ҷойҳои худ ҷаста меҳестанд ва устодро ба нишастан таклиф мекарданд. Устод бо ташаккур ҳамаро аз нав бо ҷои худ шинонида, худ ба асояшон така карда, як муддат бозиро тамошо мекарданд ва боз ба роҳи худ равон мешуданд.

Бобоямро дар сари шоҳмот ёфта, ба тамошобинон ҳамроҳ шуда, каме рост истодам. Бобоям чашмашонро аз шоҳмот канда маро диданд, аз ҷо хеста маро ба оғӯш кашиданд ва бидуни он, ки ҳарфе бигӯянд, ба сӯи манзили устод Айнӣ рафтанд ва бо асояшон дарвозаи калонро кӯфтанд.

Аз даруни ҳавлӣ садои ошнои устод Айнӣ баромад:

- Шарик, марҳамат, дароед.

Мо ба ҳавлӣ даромадем. Устод дар саҳни ҳавлӣ рост истода буданд.

Бобоям баъд аз салом гуфтанд:

- Ана, Маскав аз даст равад ҳам, мо ғалаба мекунем гуфтагӣ набераам Маскавро надода бо ғалаба баргашт.

Маълум шуд, ки бобоям мазмуни сӯҳбати рӯзҳои

аввали ҷангро ба устод Айни нақл карда будаанд.

Устод маро ба оғӯш кашада, аз пешонаам бўсиданд. Баъд ба нардбонҷае ишора карда гуфтанд, ки ба болои он баромада, аз токи рӯи ҷавлиашон як сар ангур канам. Ангурро шуста, ба лаъличае гузоштам. Устод аз ҷавлии дарун дуто нон ва як ҷойник ҷой бароварданд. Нимта нонро ду бурда карда, ба пешии ман гузоштанд, болои якунимтаашро барои обаш нагурехтан ба як лаби дастурхон пӯшонданд ва ба ман гуфтанд:

- Ин нонро бо ангур бихӯр! Баъд ҷойро ду бор гардон-гардон карда, ҷойникро бо ҷойникпӯшак пӯшида, ба бобоям муроҷиат карда:

- Шарик, шумо, албатта рӯза ҳастед,- гуфтанд.

Моҳи августи соли 1944 моҳи рамазон буд.

Бобоям тасдиқ карданд:

- Ҳа, мо - рӯзадор!

Ман як луқмаи нон ва як шингил ангурро хӯрда, хомӯш менишастам.

Устод гуфтанд:

- То ҳамин нонро бо як сар ангур нахӯрӣ, ман ба ту ҷой ҳам намедиҳам, гап ҳам намезанам.

Маҷбур шудам, ки нону ангурро бихӯрам. Баъд нимтаи дигари нонро ҳам ба пешии ман ду бурда карда гузоштанд ва як пиёла ҷой рехта, маҷбур карданд, ки онро ҳам бихӯрам.

Росташро гӯям, аз сафар бо иштиҳои расо омада будам. Устод аз афташ инро ҳис мекарданд.

Баъд фармуданд:

- Хуб, акнун гӯй, ки дар куҷо, чӣ тавр ҷангидӣ?

Ман мухтасаран нақл кардам. Дар сари синаам медали муҳофизони Ленинград буд. Устод медалро бо даст дошта пурсиданд, ки ин чӣ нишон аст. Ман шарҳ додам.

Устод:

- Ин нишонро эҳтиёт бикун. Ин нишон нафақат барои худат, балки барои фарзандон ва набераю абераҳоят боиси

иртихор мешавад, гуфтанд. Баъд байни мо саволу ҷавоби зерин сурат гирифт:

- Исто, ки асирони немисро дидӣ?
- Дидам.
- Ба чапмонашон нигоҳ кардӣ?
- Нигоҳ кардам.
- Ба ту чӣ тавр нигоҳ карданд?
- Чапмонашонро ба замин мелўхтаанд.
- Ҳамашон ҳамин тавр мекарданд?
- Ҳамашон.

Устод дастдоштонро ба сари зонушон зада гуфтанд:

- Ҳа, падарлаънатҳо, гуноҳшонро фаҳмидаанд. Ба сари мардуми бегуноҳ чӣ мусибате оварданд ин чингизиёни асри бист.

Устод Айни дар рўзҳои аввали ба хоки шўравӣ аҳдшиканона ҳамла овардан ўрдуи фашистони Олмонро, кирдори онҳоро бо садои баланд маҳкум карда буданд. Устод дар мақолаву суҳанрониҳои худ Гитлерро Чингиз ва гитлериёро чингизиёни асри бист меномиданд.

Ҳақ ба ҷониби устод буд.

Мо имрўзҳо ба таърих, алалхусус, ба 70 соли охир таҷдиди назар мекунем. Воқеаҳо ва арзишҳои аз сари нав месанҷем, пучу бардурўғашро як сў мепартоем, гунаҳкорони бегуноҳро сафед мекунем. Ин табиист. Беҳуда нагуфтаанд, ки таърих соҳибхоназани санҷобкорро мемонад, ки бо мурури замон ҳама чизро ба ҷои худаш мегузорад.

Аммо ғалабаи мардуми шўравӣ ва нерўҳои мушгараки индигитлерӣ аз болои фашистон арзишест, ки ҳеч гоҳ қимати худро гум нахоҳад кард! Фашизмро барҳақ вабои асри XX меномиданд. Ин вабо ба тамоми инсоният таҳдид мекард. Аз ин ҷост, ки тамоми инсонияти тараққишарвар ва адолатхоҳ қатъи назар аз ақидаҳои сиёсӣ, ғоявӣ, миллий ва мазҳабӣ мугтаҳид шуданд ва ба ҷанги одилона бархостанд. Аксарияти мо, ҷавонони онвақта, ба ҷанг ихтиёран, бо майлу рағбати

тамом рафта будем. Дар сангарҳо бо хуни худ ариза навишта, ба сафи ҳизби коммунист дохил мешудем. Барои мо коммунист як рамз буд, рамзи садоқат ба Ватан ва мардонагӣ, инчунин Сталин ҳам рамз буд. Вале ҳадафи асосии мо пок кардани рӯи замин аз вабои асри бист буд.

Устод инро хуб ҳис мекарданд, зеро таърихи бедодгариҳои истилогарони одамсирату гуритабиатро нағз медонистанд, ваҳшонияти ҷаллодони даврони аморати Бухороро бо чашми худ дида, дар ҷисми худ эҳсос карда буданд.

Дар охири сӯҳбат устод маслиҳат доданд, ки ба Душанбе равам, ин кас ба номи Бобоҷон Ғафуров мактуб менависанд, то маро аз сафи артиш бозпас хонда, барои таҳсил ба аспирантура фиристонанд. Баъд ба таърифи Бобоҷон Ғафуров сар карданд:

- Хушбахтии миллати мост, ки Бобоҷон Ғафуров барин кас дорад. Худо умрашро диҳад.

Бобоям даст кушода омин гуфтанд.

Маро, ки дар дил интиқоми бародари дӯстдоштаи дар ҷанг шаҳид шудаам ҷӯш мезад, маслиҳати устодро напазируфта гуфтам:

- Ҷанг ҳанӯз тамом нашудааст. Ман бояд ба қисми ҳарбиям баргардам.

- Устод бо оҳанги таассуф гуфтанд:

- Ҳар кучо бошӣ, худатро эҳтиёт кун!

Бо устод хайрухӯш карда, аз Самарқанд рост ба қисми ҳарбиям рафта, ариза навиштам, ки маро боз ба майдони ҷанг фиристанд. Аммо мулоқоти охирини ман бо устод Айнӣ, ғамхори он кас дар ҳаққи ман ва тақдирӣ ман аз хотирам намерафт.

Ҷанг тамом шуд. Зиндамондагон ба зодгоҳашон баргашта, аз паи касбу кори худ шуданд. Ман дар Донишқадаи омӯзгории Хуҷанд ба кор шурӯъ кардам. Як рӯз дӯсти ҳаммактабам Абдуллоҷон Ҳоҷиев, ки дар сафи

қувваҳои ҳавоии низомӣ адои хизмат мекард, ба зодгоҳаш омад. Ман аз ӯ пурсидам, ки оё хизмати низомӣ ба дилаш назадааст?

Ба ӯ гуфтам:

-Шумо шахси соҳибистеъдод ҳастед. Оё орзуи дар аспирантура хондан надоред?

-Дорам, аммо чӣ илоҷ, ман афсар ҳастам, афсари нерӯҳои ҳавоӣ, маро ба осонӣ ҷавоб намедиханд.

Ҳамин вақт мулоқоти охиринам бо устод Айнӣ ба хотирам омад. Ин мулоқотро ба Абдуллоҷон нақл карда гуфтам:

- Ба Самарқанд, ба назди устод Айнӣ меравед. Устод шояд барои Шумо аз сафи армия бозпас хондан ба номи Бобоҷон Ғафуров мактуб нависанд.

Абдуллоҷон бо нобоварӣ гуфт:

- Шумо чиҳро мегӯед? Аввал ин, ки ман чӣ тавр ба назди устод мебароям. Сонӣ, ман кистам, ки устод азиат кашида, барои ман шуда ба Бобоҷон Ғафуров мактуб менависанд.

Ман дилпуруна гуфтам:

- Шуморо ба назди устод Айнӣ бобоям мебаранд. Ман боварӣ дорам, ки пас аз сӯҳбат бо Шумо устод ҳатман барои Шуморо аз сафи аскарӣ даъват карда гирифта ба номи Бобоҷон Ғафуров мактуб менависанд.

Абдуллоҷон роҳи Самарқандро пеш гирифт. Ман бесаброна интизори натиҷаи сафараш будам. Абдуллоҷон аз Самарқанд бо як ҷаҳон таассурот баргашт. Ӯ аз шодӣ дар куртааш намегунҷид.

Устод Айнӣ ба номи Бобоҷон Ғафуров мактуб навишта, ба дасти Абдуллоҷон медиҳанд ва таъкид мекунанд, ки Душанбе рафта, ба худи Бобоҷон Ғафуров супорад. Абдуллоҷон ба Душанбе мевад. Азбаски Бобоҷон Ғафуров дар сафар будаанд, мактубро ба котиби Кумитаи Марказии Ҳизби Комунистии Тоҷикистон Алиқул Имомов супорида, ба қисми ҳарбияш бармегардад. Хушбахтона,

Абдуллоҷон аз мактуби устод Айний нусха бардошта, то имрӯз нигоҳ доштааст. Матни мактуб чуниин аст:

"Рафиқи азиз Ғафуров!

Дорандаи ин мактуб рафиқ Абдуллоҷон Ҳоҷиев аз Ленинобод мебошад. Рафиқи мазкур тарҷумаи ҳоли худ ва тарзи хоҷдани худ ва ҳозира кори худаширо ба Шумо навишта хоҳад дод. Аммо аз мусоҳибае, ки ман бо ин рафиқ кардам, маълум шуд, ки ӯ ба зами ин ки таҳсили олии академӣ дидааст, дар забони тоҷикӣ хеле моҳир ва барои эҳтиёҷи имрӯзаи Тоҷикистон бисёр зарур аст. Ӯ метавонад дар роҳи тарҷума кардани чизҳои илми физика, математика ва дигарҳо ва инчунин дар соҳаи терминология бисёр хизмат нишон диҳад. Инчунин, рафиқи мазкур дар соҳаи адабиёт ҳаваскор буда, хеле порчаҳои шеърӣ тоҷикӣ ва ўзбекӣ навиштааст. Азбаски ӯ дар ин соҳа бурун аз ҷамъияти адабии тоҷикӣ қор кардааст, камбудихо дорад. Агар дар миёни тоҷикон афтад, аз ин хислати рафиқи мазкур низ фоида бурдан ва ин таланти ўро шукуфонидан мумкин аст. Бинобар ин, илтимос дорам, ки агар мумкин бошад, рафиқи мазкурро аз соҳаи ҳарбӣ бароварда, ба ихтиёри Тоҷикистон мегирифтед, барои Тоҷикистон як кадри боистеъдод ба даст мебаромад.

Боқӣ аҳволро рафиқи мазкур забони ё бо мактуб ба Шумо хоҳад фаҳмонд.

Бо саломӣ рафиқона Айний.

Самарқанд.

16.VII.47"

Афсӯс, ки ин мактуби устод Айний бе натиҷа монд. Аввал ин, ки ба дасти Бобоҷон Ғафуров расидани мактуб маълум нест. Сонӣ, чӣ тавре ки худи Абдуллоҷон нақл мекунад, ўро ҳамон вақт аз як қисми ҳарбӣ ба қисми дигар мегузaronанд, он ҳам ба қисми махсус. Абдуллоҷон маҷбур мешавад, ки хизматро дар қувваҳои низомӣ идома диҳад.

Қисме, ки Абдуллоҷон хизмат мекард, сонитар ба кори омода сохтани парвозҳои кайҳонӣ ва кайҳоннавардон машғул мешавад. Мавзее, ки дар он ҷо ин қисми махсус ҷойгир шуда буд, ҳоло бо номи "Звёздный городок" машҳур аст.

Устод Айнӣ дар ҳақиқат ҳам одамшинос буданд. Он кас худашон навишта буданд, ки дар шинохтани шахсони боистеъдод хато намекуанд. Дар хусуси Абдуллоҷон ҳам хато накарда буданд. Абдуллоҷон хизматро идома дода то ба дараҷаи инҷенер - подполковник мерасад. Дар аини замон бо кори илмӣ-тадқиқотӣ машғул шуда, ба унвони номзади илмҳои техникӣ соҳиб мешавад. Шояд шарофати мулоқот бо устод Айнӣ бошад, ки Абдуллоҷон бо таълифи асарҳои илмӣ-оммавӣ машғул мешавад. Ў ҳанӯз дар Маскав адои хизмат мекарду дар Душанбе китоби ӯ таҳти унвони "Асосҳои ҳавопаймоӣ" ба забони тоҷикӣ аз ҷои барномада, дастраси ҷавонони тоҷик мегардад. Зотан ин аввалин китоб дар ин соҳа ба забони тоҷикӣ аст. Сонитар, ӯ роҷеъ ба кибернетика ва космонавтика китобҳои илмӣ-оммавӣ менависад. Абдуллоҷон Ҳоҷиев пас аз адои хизмат дар сафи қувваҳои низомии ҳавоӣ ба Тоҷикистон баргашта, дар Энциклопедияи советии тоҷик, нашриёти "Ирфон" дар вазифаҳои масъул кор кард. Дар давоми 20 сол мудирӣ кафедраи умумитехникии Донишгоҳи Хуҷанд шуда кор мекунад. Ҳоло дотсенти кафедра мебошад.

Ғамхориҳои устод Айнӣ ба адибон ва ҳунарпешагон ба ҳама маълум аст. Дар ин хусус ёддоштҳо ва мақолаҳои зиёде навишта шудаанд. Вале устод на фақат ҳамкасбон ва ҳамқаламонро падарвор парасторӣ менамуданд, балки ҷавонони боистеъдодро дар ҳама соҳа дастгирӣ мекарданд, устод ғами рушду камоли ҳамаҷонибаи миллатро меҳӯрданд.

Корвони ҳаётро ҳадафҳо пеш мебаранд. Аммо ҳадафҳо аз ҳадафҳо фарқ доранд. Ашхосе манфиати шахсӣ, соҳиби симу зар, давлату сарват шудан ё расидан ба ҷоҳу мансабро ҳадафи асосии ҳаёт мешуморанд. Фарзанди ҳақиқии миллат

аз эмес ан гүмү кылабыр намеремалда, ичкө кымыш ташкыч
 кычу тилкени калкы кул кыстанда, бадыр башбулдун он кадык
 мекенде, дар ич рөк чөмө ичирини кулур: дарык намеремалда,
 Устөл Айбай аз кыбыла чүмшү шаккыла бугуру буланд. Он кыс
 күб мекенемалда, ки Шайда Сельди бечык шыуфтывест:

*Хитыларо кайр кайды,
 Кыбыладе алақ баш.*

Бакте ки сөмө 1951 Аккалымын узумн Төрөкыстын тазыс
 йеги на устөл Айбай рашк ичкыкыб туралда, ичкө баш сунорини
 устөл кырымакыла аккалымы ба чыстурун чыкымыла башкыкыла
 бармакы, ошуро ба аспириттурн чөбө ичкырында. Дар он ичкө
 мын дар Дамашкылаи сифитурини Хуцрада ба сифити мукаллами
 фыткыла на мукаллами директор көр ичкыралам. Намындаи
 аккалымы аз ичкы устөл Айбай маро ташкык кайды, ки ба
 аспириттурн дикка шаккы. Мын ба Душамбе омыла ба сөздө
 сабылмыкыла ичкыкыла сунорини. Дары намуныкта ошкөб йегила,
 ки ба аспириттурн кыбул туралы на башкы фыткыла ба Душамбе
 ошкы. Амын рашкырыла ошаккыла ичкыкы ба баккыла он, ки
 директор ичкыкыла на мукаллами мын башкы мын кадык кырыла
 у көр кымык, ба мын ичкыла шаккыла, ки ба аспириттурн рашкы.
 Аз бадыр он ичкы сунит. Мушурини аспириттурн аз ичкыла мын
 дар аспириттурн ушкыларо кымык, ичкыла фыткыларо барын аз
 аспириттурн дарык кырыла мын кайдыр ичкыла, ба ичкыла устөл
 Айбай ичкырыла. Устөл ба фыткыла мын намуныкыла ки ба
 рашкыла аспириттурн сунорини ичкыла, ки сабыла ба кымык
 намунылаи маро кымык шаккыла фыткыла, ичкө ичкыла шаккы,
 ба Хуцрада рашкы, ичкө ичкымыкыла кымык намуныкта башкы, маро
 ба шыубай гашкыла сунорини. Рашкыла аспириттурн ба Хуцрада
 омыла на сабыла ба кымык шыуфтывестро фыткыла, ичкө кайды,
 ки устөл ба у сунорини шыуфтывестро баш, об дар Самарканды
 намуныкыла?

У ташкык ичкыкыла башкы устөл ба кымык шыуфтыла

—Мен чындык аз аспирантура кырың кардан мумкин иштэ! Шумо илчэри ба Душанбе оварданышро ёбед, дэч калдымал, ба шуьбали тобсона гумаронед.

Дар шуьбали тобсона аспирантура Академияны улуми Тоҷикстон колдан ба ман даст надам. Рохбарони илкомт як рӯз маро далаят карда гуфтанд, ки ман бемал барон колдан ба Москва равам. Ин сунорони Бобочон Гафуров будаишт, бешобар ин, рохбарони илкомт патанҳо мазмонат илшор накарданд, балки худанон ташнақ карданд, ки қатмал ба колдан равам. Азбаски ман озуни колдишо дар аспирантура аз замонам инчэ аз қанг дар даст мепарваридам, яхтисоси дигар бошад ҳам, (физика не, балки физикафа) розэй шудам, ки ба Москва равам.

Устод Абий шарки куд Олимдон Мақсуми Хуҷандиро аз Самарқанд ба Душанбе оварда, дар шуьбали дастхатдон Академияны улуми Тоҷикстон ба кор таъин мекунамд. Он кас кӯшони мекунамд, ки бобом дошони кудро ба мафизати илм сарф кунид. Бобоми иҷрон бо олимони шинохта Баҳром Сарус китобе “Кюк-ул-улуми вал-лугат”-ро аз арабий ба тоҷикӣ илгардонанд. Вале афсус, ин китоб то ҳабуз илтишор кыфтааст.

Бобоми то нафаси оларини устод Абий дар паҳлӯи шарки ва дӯсти куд буланд ва нақти икдор бо ӯ дар театри сонра ва балети ба номи Садраллоин Абий дар сари тобуташон кышаста буданд.

ш. Душанбе

5. VII. 1995.

